

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ

ਡਾ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ

ਡਾ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ
ਪਲੱਈਅਰ ਗਾਰਡਨ ਮਾਰਕਿਟ,
ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ-110 006

RAVINDER RAVI DA KAAV-SHASTRI CHINTAN

written by : Dr. Nanak Singh

© Dr. Nanak Singh
673, Sector 01, Vasundhara (Delhi NCR),
Ghaziabad-201012
Mobile : 07827823050
E-mail: nanaksingh36@yahoo.com

Art : K.S. Manupuria, (India)
Typesetting : Kuldeep Singh (India) (M. 9811544085)
ਰੂਪਕਾਰ : ਕੇ.ਐਸ.ਮਾਨੁਪੁਰੀਆ (ਭਾਰਤ)
ਟਾਈਪਸੈਟਿੰਗ : ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ (ਭਾਰਤ) (ਮੋ. 9811544085)

All rights reserved

This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the publisher's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means (electronic mechanical, photocopying, recording or otherwise), without the prior written permission of both the copyright owner and the above-mentioned publisher of this book.

**ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ
ਅਤੇ
ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਾਂ**

First Edition : 2017

ISBN 978-81-7116-000-0

PRICE : Rs. 000.00

Published by :

NATIONAL BOOK SHOP

Pleasure Garden Market, Near Gauri Shankar Mandir,
Chandni Chowk, Delhi-110006
Ph. : 011-23264342, 9891996919, 9811337763
Email:nbs.bookstore@gmail.com

Printer :

B.K. OFFSET, Delhi-110032

ਤਰਤੀਬ

ਭੂਮਿਕਾ

9

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

15

- ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ
- (ੳ) ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ
 - (ਅ) ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ
 - (ਇ) ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

83

- ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ
- (ੳ) ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ
 - (ਅ) ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ
 - (ਇ) ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਜੋਂ

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

115

- ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ
- (ੳ) ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸੰਵਾਦ
 - (ਅ) ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਸੰਵਾਹਕ ਵਜੋਂ ਰਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ
 - (ਇ) ਕਾਵਿ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੌਖਟਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ
ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ ਰਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

164

- ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ
- (ੳ) ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ
 - (ਅ) ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਕਾਵਿ ਸ਼ਿਲਪ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ

- (ਉ) ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ
- (ਅ) ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ
- (ਇ) ਪ੍ਰਤੀਕ

ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

209

234

244

ਭੂਮਿਕਾ

ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਪੰਪਰਾ ਦਾ ਆਂਖ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ-ਗੋਮੀ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ 'ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਤਕ ਨਿਰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬਾਦਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬੱਝਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਅਮੂਰਤ ਨੇਮ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੰਪਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ 'ਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰੇ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਨਿਰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਨਿਰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ

ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ, ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੰਕਟ, ਦੇਸ਼ੀ-ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨ ਖੋਜਾਂ, ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਚਰਿੰਤਰ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਅਰਥੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੈਸ਼ਣ ਦਾ ਵਰਨਣ/ਚਿਤਰਣ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਫੈਲੀ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਂ 'ਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਚਾਰਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੱਸਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ 'ਮੈਂ' ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਆਮ ਮਾਨਵ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੇ ਘਾਣ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਸੇ ਵਿਵਿਧਤਾ, ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ-ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋਇਆ ਹਾਂ।

ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ' ਹੈ, ਜੋ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਪੱਧਰ ਦਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ' (1961) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਾਰਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ' (2007)* ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਹੁੰਚ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਧੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਾਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਪੰਜ ਅਧਿਆਏ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ

* ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਛਪਣ-ਸਮੇਂ ਤਕ, ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ "ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ" (2007) ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ 4 ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਨੇ ਡਾਪਿਆ ਹੈ:

1. ਬਾਜ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਰ - 2010
2. ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਸਲ - 2013
3. ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਚਿਹ੍ਰੇ - 2014
4. ਨਿਹੋਂਦ ਦਾ ਗੀਤ - 2015

ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੁਲਾਂਕਣ ਬਹੁ-ਦਿਸਾਵੀਂ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਿਆਏ : ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਉਪਭਾਗ ਹਨ : (ਉ) ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ (ਅ) ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ (ਇ) ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਰੋਮੀ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਯੁੱਗ ਤਕ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਪਰਖਣ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੋਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਜ ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਏ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਉਪ ਭਾਗ ਹਨ (ਉ) ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਅ) ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਅਤੇ (ਇ) ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਜੋਂ। ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਅੰਤਰਾਸਟਰੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਿਡਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦੋ ਵੇਂ ਉਪਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ, ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਏ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਉਪਭਾਗ ਹਨ : (ਉ) ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸੰਵਾਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਉਪਭਾਗ ਹਨ (ਇ) ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ (ਅ) ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ/ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚਿੱਤਨ (iii) ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚਿੱਤਨ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚਿੱਤਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ, ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ/ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤਤਕਾਲੀ ਰਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਗਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸਿਥਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਉਪਜ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਉਪਭਾਗ (ਅ) ਕਾਵਿ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਸੰਵਾਹਕ ਵਜੋਂ : ਰਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਚਿੱਤਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਚਿੱਤਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਉਪ ਭਾਗ (ਇ) ਕਾਵਿ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਖਿਅਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ : ਰਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਭਿਵਿਅਜ਼ਨ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਚੰਗਾ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੱਤਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਉਪਭਾਗ ਹਨ : (ਉ) ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ (ਅ) ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਝ-ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ, ਸੋਧਦਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੱਤਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੰਜ ਉਪਭਾਗ ਹਨ : (ਉ) ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ (ਅ) ਬਿਬਿ ਵਿਧਾਨ (ਇ) ਪ੍ਰਤੀਕ (ਸ) ਛੰਦ ਅਤੇ (ਹ) ਪ੍ਰਗੀਤ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਉਪਭਾਗਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੱਤਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੱਤਨ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਯਾਮਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੌਸ਼ਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੱਤਨ ਅਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੁਆਰਾ ਬੰਧਿਕ ਅਗਵਾਈ ਨਾ ਮਿਲਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅਧਿਐਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਭਾਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੈ।

ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਚੇਅਰਪਰਸ਼ਨ ਡਾ. ਉਮਾ ਸੇਠੀ ਜੀ ਦਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਹ ਅਧਿਆਪਕ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਦਾ, ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸੁਝਾਅ ਮਿਲੇ।

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਅਮਲੇ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ।

-ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਪੂਰਬ (ਭਾਰਤ) ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਸਮਵਿਥ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਯੂਨਾਨੀ ਰੋਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਨਾਤਨੀ ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ 'ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ, ਇੰਜ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਦਵਾਨ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ।

ਡਾ ਨਗੋਂਦ੍ਰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰੰਪਰਕ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

“ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਮਾਨਵ ਸੱਤ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਉਪਲੱਬਧੀ ਹੈ।”¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਨਗੋਂਦ੍ਰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਮਾਨਵ-ਸੱਤ ਦੀ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ / 15

ਖੋਜ ਅਤੇ ਉਪਲੱਬਧੀ ਤਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਮੁਦੁਮੁਖਤਾਰ ਵਿਗਿਆਨ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਗਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ, ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਤ-ਅਚੇਤ ਰਾਜਸੀ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤਕ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਦੂਜੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ-ਸਮਾਜ ਨਿਰਧੇਖ ਕਿਸੇ ਅਮੂਰਤ ਨੇਮ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਗਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਜੀਵਨ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਚੌਥੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਗਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ/ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ੳ) ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ :

ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਯੂਨਾਨੀ ਰੋਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਨਾਤਨੀ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਕਰਾਤ (Socrates) ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸਦਗੁਣ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

“ਕਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਘਾੜਤ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਹੋਸ਼ ਨਾ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਮਨ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਰਹੇ, ਜੇ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਹੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰ ਸਕਦਾ।”³

ਸੁਕਰਾਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਸੁਚੇਤ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋਮਰ, ਹੈਸਿਓਡ, ਪਿੰਡਾਰ, ਐਰਿਸਟੋਫੈਨਜ਼ ਅਤੇ ਜਾਰਜਿਸ ਆਦਿ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਪਲੈਟੋ (Plato) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ: ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ (hedonistic) ਅਤੇ ਗੀਤੀਵਾਦੀ (hellenistic)। ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਮੱਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹੋਮਰ, ਹੈਸਿਓਡ ਅਤੇ ਦੇਮਕਰੇਤਸ ਆਦਿ ਸਨ। ਹੋਮਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਦੇਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਹੀਸਿਓਡ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਮੱਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇਹ ਚਿੰਤਕ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਉਤਕਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਾਰਜੀਸ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪਾਤਮਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਿਸਟੋਫੈਨਜ਼ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਘਾੜਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਪਲੈਟੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਸਤਕ 'ਰੀਪਬਲਿਕ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਕਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਰੱਬ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਸੱਚ ਤੋਂ ਢੂਗੀ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਲਾਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੋਰ ਦਿਖਾਈ ਵੀ ਕੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।”⁴

ਪਲੈਟੋ ਕਵੀ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਨੁਕਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਲੈਟੋ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਹੀਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਕਵੀ ਸਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਭ੍ਰਾਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।”⁵

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਲੈਟੋ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਕੇ ਮੰਦ-ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੂਲ ਸੱਚ ਤੋਂ ਢੂਰ ਹੈ।

“ਦਰਸ਼ਲ ਪਲੈਟੋ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਗਾਲਪਨਿਕ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ 'ਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਚਿੰਤਕ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ‘ਕਾਵਿ’ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸਾਪੇਖ ਹੋਂਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ‘ਕਲਾ’ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”⁶

ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਲੇ ਉਸਰਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਾਂਹ-ਮੂਲਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ।

ਅਰਸਤੂ (Aristotle) ਨੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ‘Poetics’ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਅਰਸਤੂ

ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਨੁਕਰਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੁਕਰਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

“ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਰਨ ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਸਤੂਪਰਕ ਚਿਤਰਣ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।”⁷

ਅਰਸਤੂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਨੂੰ ਪਲੈਟੋ ਵਾਂਗ ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਵਿਰੇਚਨ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਰੇਚਨ ਚਿਕਿਤਸਾ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਰੋਗ ਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ। ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਫੌਲਾਉ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰੁਣਾ ਤੇ ਤ੍ਰਾਸ ਦੇ ਭਾਵ ਜਗਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉੱਚਿਤ ਵਿਰੇਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁸

ਕਾਵਿ ਭਾਵ ਉਤੇਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਰੁਣਾ-ਤ੍ਰਾਸ ਆਦਿ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਸੋਰਤੇ/ਪਾਠਕ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਸ਼ਾਂਤ/ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀ ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵਸਤੂਪਰਕ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਂਹ-ਮੂਲਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਨੇ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਰਸਤੂ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖ ਵਰਤਾਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਅਰਸਤੂ ਮਗਰੋਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰੋਮ ਬਣਿਆ। ਹੋਰੇਸ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ‘Ars Poetica’ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਹੋਰੇਸ ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰਥਕ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਢੁੱਕਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਸਰੋਂ ਨੇ

ਭਾਸ਼ਣ ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਦੇਮੇਤਰੀਅਸ, ਦਿਊਨੀਸੀਅਸ ਅਤੇ ਕਵਿੰਟੀਲੀਅਲ ਆਦਿ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਸਤੂ, ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ। ਕਵਿੰਟੀਲੀਅਲ ਕਾਵਿ/ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਨਜਾਈਨਸ (Longinus) ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ‘On the Sublime’ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ,

‘As far as the place he occupies in the critical development this much at least is obvious, that in an age of confused standards he advocated in unique fashion a return to the ideals of Greek Classical art Longinus alone succeeded in recapturing the spirit of the ancient art. This must be regarded as his great achievement that with a clear perception of the influence of the changing conditions, he still maintained the permanent validity of those principles where literature was concerned.’⁹

ਲੋਨਜਾਈਨਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਾਤ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ੍ਰੋਸ਼ਠਤਾ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਕਲਾ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੋਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਾਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਪੰਜ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹਨ,

“ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਭਾਵ-ਤਰੰਗ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ-ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਚਿੱਤ ਵਰਤੋਂ, ਉੱਤਮ ਪਦਾਰਥੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਉਚਿੱਤ ਸੰਯੋਜਨ ਦੁਆਰਾ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਨਮ-ਜਾਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਕਲਾ-ਸਾਧਨ ਨਾਲ।”¹⁰

ਉਹ ਉਦਾਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੋਸ਼-ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਹ ਉਦਾਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਾਰਗਾਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦਾਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਬੇਰੋਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੌਣ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪਿਛੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਮਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਗੌਣ ਹੀ ਰਹੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪੈਗੰਬਰ ਜਾਂ ਪਰਾਡੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਏਲਚੀ ਆਦਿ ਅਰਥਾਂ ‘ਚ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ।

ਨਵ-ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਪਰਾਲੋਕਿਕ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਲੋਕਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਾਨ ਡਰਾਈਡਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ-ਚਿਤ ਆਲੋਚਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕਰਣ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਅਤ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਡਰਾਇਡਨ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਜਿਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਆਦ ਦੇਣਾ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਜੇ ਇਕ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।”¹¹

ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਵ-ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁੱਕਤ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਇੰਨਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਡਾ ਯੁੱਗ ਦੇਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ।”¹²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਚਿੰਤਕਾਂ/ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਪੂਰਵ-ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਲੱਗ ਬਨਣ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਕੋਲ ਅਨੂਠੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕਿਕ ਮਾਨਵੀ ਅਨੁਭਵ, ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਵਿਵੇਕ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੈਮੂਅਲ ਜਾਨਸਨ (Samuel Johnson) ਨੇ 1744 ਈ। ਵਿੱਚ ਪੁਸਤਕ ‘Lives of the poets’ ਲਿਖੀ, ਸੈਮੂਅਲ ਜਾਨਸਨ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ

ਕਲਪਨਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਕਲਾ ਲਈ ਉਹ ਯਥਾਰਥਕਤਾ, ਨੈਤਿਕ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਾਨਸਨ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਪਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੌਖ ਉੱਤੋਂ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੁਝੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ-ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੈਤਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਿਖਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕੇ।”¹³

ਇੰਜ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਤੇ ਵੀ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈ ਆਲੋਚਨਾ/ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ।

“ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭੰਬਲਭੂਸੇ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਡਾਣਾਂ ਤੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਨਿਰਕੁਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ, ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਰੱਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖੋ, ਨਾ ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰੋ, ਨਾ ਬੁਰਾਈ ਕਰੋ।”¹⁴

ਇਕ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੀਖਿਆ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

“ਨਵ-ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਅਮਲ 'ਚ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਮੰਨਿਆ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ 'ਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸਲਤਾ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ।”¹⁵

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਦੀ 1789 ਈ. ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ 'ਚ ਜਗਮਨ, ਇੰਗਲੈਂਡ

ਦੇ ਕਵੀਆਂ, ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਨਾਤਨੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇਮਬੱਧ ਦੁਹਰਾਓ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਕਾਰਨ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਿਆ।

ਵਿਲੀਅਮ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ (William Wordsworth) ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। 1798 ਈ. ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਅਤੇ ਕਾਲਰਿਜ਼ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ (lyrical Ballads) ਪ੍ਰਸਤਕ ਛਈ। ਉਸ ਨੇ ਸਨਾਤਨੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇਮਬੱਧ ਦੁਹਰਾਓ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਵਿਤਾ ਬਲਵਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਜਬਿਆਂ ਦਾ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਉਛਾਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ।

“ਕਵੀ ਉਹ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਜੋ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਜੀਵਨ-ਕਣੀ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸੰਨ-ਚਿੱਤ ਰੱਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਜ਼ਜਬਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆ ਕੇ ਆਨੰਦਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹⁶

ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਯੋਗਤਾ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੈ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿੱਤ ਅਵਸਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠੇ ਹੋਏ ਆਵੇਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਵੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਉਹ ਮਸਨੂੰਈ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ, ਪੇਂਡੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਵੇਗ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਿੱਲਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੋਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਪਰਤਣ (Back to nature) ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਜ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਸੈਮੂਅਲ ਟੇਲਰ ਕਾਲਰਿਜ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਰੂੜੀਗਤ ਕਾਵਿ-ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ, ਜੇ ਉਹ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਮਨੋਵੇਗ, ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਹਿਕ ਦਾ ਖਿੰਡਣਾ ਹੀ ਹੈ।”¹⁷

ਉਹ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ : ਪ੍ਰਾਬਿਤਕ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਦੂਜੈਲੀ/ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ।

“ਕਾਲਰਿਜ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਬਿਤਕ ਅਤੇ ਦੂਜੈਲੀ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਚੰਡੀਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਬਿਤਕ ਕਲਪਨਾ ਈਸ਼ਵਰ-ਪ੍ਰਦੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਜਗਤ ਦੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਦਘਾਟਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ-ਬੋਧ ਦਾ ਮੂਲ ਏਜੰਟ ਹੈ। ਜੋ ਸੀਮਤ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਸ ਅਸੀਮ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਹੈ। ਦੂਜੈਲੀ ਕਲਪਨਾ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਆਦਿ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀ ਉਸ ਦਾ ਸਜ਼ਗ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਲਾਕਾਰ ਬਾਹਰੁੱਖੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਜੀਵ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਰਾਹੀਂ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚਲੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਪੂਰਦੀ ਹੈ।”¹⁸

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਜਣ ਕਾਰਜ ਲਈ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸਥ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਾਲਰਿਜ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਰਲ ਅਨੁਕਰਣ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ : ਦੈਵੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਪਨਾ, ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਯਾਂਤਰਿਕ ਅਤੇ ਰੂਪਵਾਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਬੰਡਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ, ਕਲਾ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੂਲਸ੍ਰੋਤ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਵਿਰੇਚਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹਨ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰਚਨਾਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਬਿਊ ਆਰਨਲਡ ਨੇ ‘Essay in Criticism Ist series, On the Study of Celtic Literature, ‘Culture and Anarchy’, Literature and

Dogma ‘Essays in Criticism 2nd Series ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਕਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਧਾਰਣਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ,

“ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸੌਚਾਂਗੇ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਬਲ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ। ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਇੰਸ ਵੀ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਗਹਿਣ ਕਰ ਲਵੇਗੀ।”¹⁹

ਮੈਬਿਊ ਆਰਨਲਡ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਵਾਦ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਤ੍ਰਾਸ ਤੇ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਆਨੰਦ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਕਾਟ ਜੋਮਜ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਅਸੀਂ ਆਰਨਲਡ ਦੀ ਇੰਨੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁੱਝ ਮਨੋਸਥਿਤੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵਧੀਆ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਮਨੋਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।”²⁰

ਮੈਬਿਊ ਆਰਨਲਡ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

“ਜਿੰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੋਜੇਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਦਿਲਜ਼ੋਈ ਲਈ ਅਤੇ ਜਿਉਣ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਵੱਲ ਮੁੜਨਾ ਪਏਗਾ। ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਐਸ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਹੈ, ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਵੇਗੀ।”²¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ 'ਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇਰਾ ਸਥਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਹਨ ਰਸਕਿਨ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਤੋਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ/ਕਲਾ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ-ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਸ੍ਰੋਸਥ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੰਵਾਹਕ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨੈਤਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਬਾਨ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਲਿਉ ਟਾਲਸਟਾਏ ਨੇ ‘What is Art’ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਿਰਫ਼ ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਲੋਕ-ਮੰਗਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਾਰੀਅਨ ਗਰੀਗੋਰੀਏਵਿਚ ਬੈਲਿੰਸਕੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਕਲਾਤਮਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣਾ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ/ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ, ਸੰਜੀਵ ਅਤੇ ਸਾਖੇਪਕ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤ ਵਸਤੂ-ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਡਰ ਇਵਾਨੋਵਿਚ ਹਰਜਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਹਜ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ 'ਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਗ - ਬੋਧ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਬਦਲਣਾ ਹੈ।

ਨਿਕੋਲਾਈ ਗਾਰਵਰਲੋਵਿਚ ਚੇਰਨੀਸ਼ੇਵਸਕੀ ਨੇ ‘Aesthetic Relations of Art to Reality’ ਸੋਧ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪੂਰਨਤਾ ਜੇ ਜਿਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਲਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਜੋ ਕਰਤਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਉਹ ਉਸਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।”²²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿ, ‘ਕਲਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾਤਮਕ ਸੌਂਦਰਯ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੌਂਦਰਯ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਨਿਕੋਲਾਈ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰੋਵਿਚ ਦਾ ਬੱਗਲਿਊਬੋਵ ਕਲਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਲਾ-ਕਿਰਤ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਿਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”²³

ਇੰਜ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਬਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਯਤਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ 'ਚ ਗਹਿਣ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਸਹਿਤਕ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਢੂਜੇ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਕੇਵਲ ਅਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਪੜ-ਯਥਾਰਥਵਾਦ, ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ, ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦ/ਬਿੰਬਵਾਦ ਅਤੇ ਦਾਦਾ ਵਾਦ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੜ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪੜ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਤ੍ਰੂਸਤਾਨ ਯਾਰਾ, ਆਂਦਰੋ ਬੋਂਤੇ ਅਤੇ ਪਾਲ ਏਲੂਅਰ ਬਾਹਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੋ-ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਗਮੰਡ ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਉਸਨੇ, ‘Studies in Hysteria’, Interpretation of Dream’s, Three Essays on Sexuality, Jokes and their Relation to the Unconscious, On Narcissism, New Introductory Lectures on Psychoanalysis, Beyond the Pleasure Principle’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਫ਼ਰਾਇਡ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਰਗਰਮੀ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਭੂਮੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੋਤਾਪੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਦੱਬੀਆਂ ਕੁਠਿੰਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਕਾਮ-ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰ/ਸਾਹਿਤਕਾਰ

ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਕਾਮ-ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ, ਦੱਬੀਆਂ ਕੁਠਿੰਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਰ-ਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਐਡਲਰ ਕਲਾ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਹੀਣਤਾ ਭਾਵ (Inferiority complex) ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਲ ਯੁੰਗ ਕਲਾ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਲੋਂ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਯੂਰਪ 'ਚ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਮਕਾਨਕੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਿੰਤਕ :- ਮਲਾਗਮ, ਬਾਦਲੇਅਰ, ਪਾਲ ਵੇਅਰੀ, ਐਡਗਰ ਐਲਨ, ਪ੍ਰੋ. ਵਾਲਟਰ ਪੇਟਰ, ਆਸਕਰ ਵਾਈਲਡ, ਏ. ਸੀ. ਬੇਡਲੇ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਚੇ ਆਦਿ ਹਨ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬੈਨੇਟੈਂਟ ਕ੍ਰੋਚੇ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਚੇ ਨੇ 'Aesthetic' ਨਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ-ਪਾਠ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣੌਂਦਾ ਸਹਿਜ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿ-ਵਿਅੰਜਨਾ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਚੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸੌਦਰਯ ਸਹਿਜ-ਗਿਆਨ ਹੈ, ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਂ ਹੈ, ਰੂਪ ਹੈ।”²⁴

ਕ੍ਰੋਚੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਧੁਰੋਂ ਵਰਸੋਏ ਹੋਣ ਦੀ ਮਿੱਥ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਰੰਗ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਮਨੋ-ਮੂਰਤ ਹੈ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਅਖਾਉਂਤੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸਰਮਾਇਆ ਹੈ।”²⁵

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸਹਿਜ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਹਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਲਾ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੋਈ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪੱਕ-ਪਕਾਈ ਵਸਤ ਨਹੀਂ।”²⁶

ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਅਧਿਅਨ ਸਮੇਂ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਕ: ਲੂਸੀਏ ਗੋਲਡਮਾਨ, ਆਰਨਲਡ ਹੌਜਰ, ਜੇ. ਵਿਟੋਟਸ ਕਾਵੋਲਿਸ ਰੈਕਵੈਲ, ਰੇਮੰਡ ਵਿਲੀਅਮਜ਼, ਐਮ. ਸੂਕਿੰਗ, ਮਿਸ਼ੈਲ ਜੀਰਾਫ਼ਾ ਅਤੇ ਅਡਾਰਨ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਕ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ, ਲੇਖਕ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਉਸ ਦੀ ਵਰਗ ਸਥਿਤੀ, ਵਰਗ ਵਫ਼ਾ ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇੱਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਾਂਗ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਲੂਸੀਏ ਗੋਲਡਮਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਰੋਧਾਂ, ਟਕਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਮੁਕਤ ਵਿਆਪਕ ਮਾਨਵੀਂ ਸੱਚ ਦੇ ਉਦਾਤ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਬਦਲ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਗਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੌਢੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਫਲਸਫ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

“Marxism is, thus a form of economic determinism, in which the economic circumstances are, regarded as the ‘base’ of the social system and the political, legal and religious institutions are the super-structure

whose nature is substantially governed by the form of the base.”²⁷

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਉਸਾਰ ਦੇ ਗਤੀਸੀਲ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸਮੁੱਚ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ,

“Quantitative changes are suddenly transformed into qualitative changes when the tension between thesis and anti thesis erupts in revolution. In the dialectical view, social change is usually abrupt and violent and revolution is, therefore, the norm.”²⁸

ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ (exploitation) ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਮੁੱਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਫਲਸਫਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਕਾਰਲ-ਮਾਰਕਸ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਿਚਲਾ ਫਰਕ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਫਲਸਰੂਪ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਵੰਦ ਦੀ ਏਕਤਾ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਪਦਾਰਥਕ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਿਰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਰਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਰੁਖ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਛੈਡਰਿਕ ਏਂਗਲਜ਼, ਮਿਥਾਇਲ ਲਿਫਸਿਜ਼, ਲੂਨਾਚਾਰਸਕੀ, ਗੌਰਕੀ, ਰੈਲਫ ਫਾਕਸ, ਹਾਵਰਡ ਫਾਸਟ, ਜਾਰਜ ਟਾਮਸਨ, ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਕਾਡਵੈਲ, ਜਾਰਜ ਲੁਕਾਚ, ਅਰਨਿਸਟ ਫਿਸਰ, ਐ. ਐਸ. ਵਾਜਕੁਵੇਜ਼, ਸਿਡਨੀ ਫਿੰਕਲਟੀਨ, ਫੈਡਰਿਕ ਜੋਮਸਨ, ਚਾਊ ਜੁੰਗ, ਐਮ ਖਾਪਚੈਂਕੋ, ਯੂਗੀ ਬਾਰਾਬਾਸ਼, ਲੂਸ਼ਨ, ਅਵਨੇਰ ਯੋਸ, ਵਿਲੀਅਮ ਮੋਰਿਸ, ਐਨਤੋਨੀਓ ਲਿਬਰੇਲਾ, ਨਿਕੋਲਾਈ ਬੁਖਾਰਿਨ, ਐਲਤੋਨੀਓ ਗਰਾਮਸ਼ੀ, ਬਰੋਤਲ ਬਰੈਖਤ, ਪੀਅਰੇ ਮਚੇਰੀ, ਟੈਰੀ ਈਗਲਟਨ ਆਦਿ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨ, ਮਾਈ ਜੇ ਤੁੰਗ, ਟਰਾਸਟਕੀ ਤੇ ਪਲੈਖਾਨੋਵ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ

ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ/ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ/ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਦੇਸ਼-ਮੁੱਖ, ਪਾਰਟੀ-ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਆਦਰਸ਼ ਦਿਸ਼ਟੀਕੌਣ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਗਲਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਕਾਰਜਸੀਲ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਪ੍ਰਭਾਵ/ਸਗੋਂ, ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”²⁹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਆਰਥਕ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਇਕ ਨਿਰਣੈਕਾਰੀ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦੇ। ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਉਸਾਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਤੀਸੀਲ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੈਨਿਨ ਅਤੇ ਮਾਈ ਜੇ ਤੁੰਗ ਵਿਚਾਰਧਾਰ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਮੁੱਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਾਰਜ ਲੁਕਾਚ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਸੌਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਇਤਿਹਾਸਕ-ਬੋਧ, ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਕਲਾ ਤੇ ਸਮਾਜਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਜਾਰਜ ਲੁਕਾਚ ਨੇ ‘History and Class Consciousness, Studies in European Realism, The Historical Novel, The Meaning of Contemporary Realism, Goethe and His Age, The Theory of the Novel, Writer and Critic’ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਲੁਕਾਚ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਸੌਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੌਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਵਵਾਦੀ, ਰੂਪਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਤਥਾ-ਕਬਿਤ ਆਧੁਨਿਕਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੌਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੌਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਛੈਸਲਾ ਕਰੇ ਕਿ ਜੋ ਹਨੇਰਾ ਪਸਰਿਆ ਹੈ, ਕੀ ਇਹੋ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਬਰਜੂਆ ਸੌਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਘੋਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ, ਜਦ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਫਰ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੋ ਜਾਏ, ਪਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੋਚ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਸਾਰਬਕ ਮੰਤਵ ਤਕ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਜਾਏਗੀ।”³⁰

ਉਹ ਸੌਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਕਾਨਕੀ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ, ਰੂਪਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਆਤਮ ਪਰਕਤਾਵਾਦ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਤੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੈਸਲਾਕੁੰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਰੂਪ ਤੇ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰਕੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਦੀ ਵਸਤੂਪਰਕਤਾ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਰੱਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਕਸਦ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਤਮਪਰਕ ਤੇ ਆਪਹੁਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਚਮਤਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।”³¹

ਲੁਕਾਚ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੌਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ।”³²

ਲੁਕਾਚ ਅਨੁਸਾਰ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੇਖਕ ਨਾ ਤਾਂ ਸਹੀ ਵਰਨਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਭਰੀ ਭਕੁੰਨੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਇਕ ਚੰਗੀ ਸੁਗਠਿਤ, ਬਹੁ-ਆਯਾਮੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵਾਦੀ ਸਮੱਗਰਤਾ ਦਾ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਰਮ-ਸਪਰਸੀ ਤੇ ਜਾਨ ਹਲੂਵੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਵਾਲ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”³³

ਲੁਕਾਚ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਸਮਾਜਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ‘ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸਵਾਦੀ ਫਲਸਫਾ’ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫਲਸਫਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰੇ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਸਰਲ ਤੋਂ ਜਾਟਿਲ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਰੁਖ ਵੱਲ ਹੋਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਰੁਸੀ-ਰੂਪਵਾਦੀ, ਅਮਰੀਕਾ ਨਵ-ਆਲੋਚਕ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ, ਆਈ. ਏ. ਰਿਚਰਡਜ਼ ਅਤੇ ਟੀ. ਐਸ. ਈਲੀਅਟ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਟੀ. ਐਸ. ਈਲੀਅਟ ਦੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ :- Selected Essays, The Use of Poetry and the Use of Criticism, On Poetry and Poets, The Sacred Wood, Poetry and Drama ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਲਾ ਦੀ ਨਿਰ ਵਿਆਕਤਿਕਤਾ ਉਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਾਵਿ ਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁੱਕਤੀ ਹੈ।”³⁴

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ/ਜਜਬਿਆਂ/ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਲਾ ਦਾ ਜਜਬਾ ਨਿਰਵਿਅਕਤਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵੀ ਉਸ ਨਿਰਵਿਅਕਤਿਕ ਤਕ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਉਹ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸਮਰਪਿਤ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਚਾਹੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਲਈ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਅਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮ-ਬਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਆਤਮ-ਬਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹਰ ਪਲ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਹਰ ਪਲ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਨਿਰਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਂ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”³⁵

ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ‘ਸੀਮਤ ਆਤਮ’ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ‘ਮੈਂ’ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਲੀਅਟ ਵਸਤੂ-ਮੂਲਕ ਤਦਰੂਪਤਾ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਸਗੋਂ ਪਾਠਕ ਦੁਆਰਾ ਮੁੜ ਸਿਰਜਿਤ ਅਰਥ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਈ. ਏ. ਰਿਚਰਡਜ਼ ਨੇ ‘The Literary Criticism, Science and Poetry, The Practical Criticism, Caleridge on Imagination, The Philosophy of Rhetoric’ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਿਰਜਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਪਾਠਕ ਦੀ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਟਿਕਾਓ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਸੰਯੋਜਨ ਜਜਬਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰੋਈ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵ ਉਤੇਜਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖ ਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ

ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਅਤੇ ਲੈਅ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ,

“ਛੰਦ ਅਤੇ ਲੈਅ ਅਰਥ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਅਰਥ ਦਾ ਅਸਰ ਕਬੂਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਛੰਦ ਤੇ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਦੇਖਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਿਰਫ ਛੰਦ ਅਤੇ ਲੈਅ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।”³⁶

ਇੰਜ ਉਹ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਅਤੇ ਲੈਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁ-ਅਰਥਤਾ (ambiguity) ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਗੁਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰੂਪਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਰੂਪਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਹਿਤਕਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਰੂਪਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਰੂਸੀ-ਰੂਪਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ, ਭੁਦਮੁਖਤਾਰ ਹੋਂਦ ਉਪਰ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਅਨੁਸਾਸਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਰੂਪਵਾਦੀ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸਮੁੱਚ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਰੂਸੀ-ਰੂਪਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਅਜਨਬੀਕਰਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਆਮ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਉਪਰ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਨਬੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ-ਬੋਧ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਟਰ ਸ਼ਕਲੋਵਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਾਹਿਤ ਸਦਾ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਝੰਡੇ ਦੇ ਰੰਗ ਦੀ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਝੂਲਦਾ ਹੈ।”³⁷

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਨਿਰਲੇਪ ਮੰਨਦੇ ਹੋਇਆ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਟਰ ਐਰਲਿਕ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਰੂਪਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।”³⁸

ਰੂਪਵਾਦੀ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਅਦਵੈਤ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰੂਸੀ-ਰੂਪਵਾਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸਾਪੇਖ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਨਿਰਪੇਖ, ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੋਲੈਂਡ ਅਤੇ ਚੈਕੋਸਲਵਾਕੀਆ ਦੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਰੂਸੀ-ਰੂਪਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਪਰਾਗ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਕਲ ਦੀ ਨੀਂਹ ਨਿਕੋਲਾਈ ਤੁਰੂਬੇਤਸਕੋਈ, ਹਵਰਾਨੈਕ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਨੇ ਰੱਖੀ। ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ : ‘On Czech Verse, The Sound and Shape of Language, Selected Writings, Six Lectures on Sound and Meaning, Studies in Language and Literature in Honour of M. Schlauch’ ਆਦਿ ਅਤੇ ਐਮ ਹਾਲੇ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ‘Fundamentals of Language’ ਆਦਿ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਕਬਸਨ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਾਰਥਕ ਧੁਨੀਆਂ, ਦੀ, ਭਾਸ਼ਾ-ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੁੱਟਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਰਗੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾ-ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਅਤੇ ਵਾਕ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ।”³⁹

ਗੇਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਨੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਬਾਖ਼ਤਿਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗੇਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਨੇ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮਾਡਲ ਕਿਸੇ ਬੋਲ, ਘਟਨਾ ਵਿਚਲੇ ਛੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਸ਼ਾਂ : ਸੰਦਰਭ, ਪੈਗਾਮ ਪ੍ਰੋਸ਼ਕ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ, ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਕੋਡ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਪਰਕ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਪਦਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ

ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਦ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ-ਰੂਪਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੈਲੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਜ਼ੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਰੋਵਸਕੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੀ-ਰੂਪਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਕਰੋਵਸਕੀ ‘ਸਰੰਚਨਾ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਰੰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਅ ਦੇ ਜੁੱਜ ਤੇ ਕੱਲ ਦਾ ਜੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਦਵੰਦਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦਾਂ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਸਮੁੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁴⁰

ਅਮਰੀਕੀ ਨਵੀਨ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੂਪਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ’ਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ. ਈ. ਸਪਿੰਨਗਾਰਨ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ‘The New Criticism’ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਮੁੱਕਤ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸੁਹਜਮਈ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਮਰੀਕੀ ਨਵੀਨ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਕ੍ਰਾਨੈਨਸਮ, ਜੇ. ਸੀ. ਰੇਨਸਮ, ਕਲਿੰਬ ਬੁਰਕਸ, ਐਲਨ ਟੈਟ, ਆਰ. ਪੀ. ਬਲੈਕਮਰ, ਇਵੰਰ ਵਿੰਟਰਜ਼, ਰ. ਸ. ਕਰੇਨ, ਮਾਰਕ ਸ਼ੋਰ ਆਦਿ ਹਨ। ਨਵੀਨ ਅਮਰੀਕੀ ਆਲੋਚਕ ਕਾਵਿ-ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਅਨਿਖਤਵੋਂ ਅੰਗ : ਅਲੰਕਾਰ, ਵਿਅੰਗ, ਬਹੁ-ਅਰਥਤਾ, ਸੰਕੇਤਕਤਾ, ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ, ਛੰਦ , ਲੈਅ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਸਮੁੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਸਹੀ ਅਧਿਐਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਐਲਨਟੈਟ ਅਤੇ ਰੈਨਸਮ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੈਨਸਮ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਲਾ ਸੰਪੂਰਨ ’ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚਾ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਜਗਤ ਬਾਰੇ ਅਧੂਰਾ, ਸੀਮਤ ਅਤੇ ਇਕ-ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਵਿਗਿਆਨ ਕੌਲ ਕੇਵਲ ਬਣਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਕਲਾ ਪਾਸ ‘ਬਣਤਰ’ ਅਤੇ ‘ਬੁਣਤਰ’ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵਿਧੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਿਥੇ ਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਾਵਿ-ਵਿਧੀ ਸੁਹਜ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।”⁴¹

ਕਲਿੰਬ ਬੁਰਕਸ ਕਾਵਿ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲਾ ਹਰ ਕਥਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਕਥਨ ਨੂੰ, ਨਾਟਕ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ, ਢੁਕਵਾਂਪਣ, ਅਲੰਕਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਉਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”⁴²

ਬੁਰਕਸ ਵਿਅੰਗ, ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ (paradox), ਸਿੱਠ (wit) ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨਿਖੜ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਹਜਸਥੀ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਯੋਗ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਰੂਪਕ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਐਲਨ ਟੈਟ ਤਨਾਓ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ‘Literature as knowledge’ ਨਾਂ ਦਾ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ,

“ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ‘ਅਦੂੜੀ’ ਅਤੇ ਰੂਪਮਾਨ ਸੂਝ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਤਿ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਕਵਿਤਾ ਪਾਸ ਹੈ।”⁴³

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਰ. ਪੀ. ਬਲੈਕਮਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਬੰਧ ‘Language as Gesture’ ਵਿੱਚ ‘ਜੈਸਰਚ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਜੈਸਰਚ’ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਜੁਗਤ ਹੈ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੈਸਰਚ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸਮੱਖਿਆ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਰਗਿੰਟਰਜ਼ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਅਮੀਰੀ ’ਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕ ਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਨਿਬੰਧ ‘Technique as Discovery’ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਕ ਤੱਤ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ‘ਤਕਨੀਕ’ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਅਮਰੀਕੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਪਾਠ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਣ ਤੋਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ

ਸੰਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕੀ ਨਵੀਨ ਆਲੋਚਕ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪਾਠ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਲੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਚਿੰਤਕ : ਚਾਰਲਸ ਬੇਲੀ, ਲਿਊ ਸਪਿਤਜ਼ਰ, ਐਰਿਕ ਆਰਬਾਖ, ਡੈਮਜ਼ੋ ਅਲੋਨਸੋ, ਬੈਜਾਂਮਿਨ, ਲੀ. ਫੋਰਡ ਮਾਰਸਲ ਕੈਸੋ ਅਤੇ ਸਟੀਫ਼ਨ ਉਲਾਮਾਨ ਆਦਿ ਹਨ। ਚਾਰਸ ਬੇਲੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਉਸਨੇ (ਪਰਾਹਨ-ਸਿਧਾਂਤ) (diviation theory) ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਹਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਐਡਵਰਡ ਸਟੈਂਕੀਵਿਚ ਪਰਾਹਨ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ‘ਕਾਊਂਟਰ-ਗਰਾਮਰ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਿਆਰ ਹੀ ਉਲੰਘਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਾਧਿਆ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁴⁴

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਐਡਵਰਡ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਾਧਿਆ ਰੂਪ ਮੰਨਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਣਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਧੁਨੀ ਗ੍ਰਾਮ, ਸ਼ਬਦ, ਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਰਤਨ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਮਿਥਦੇ ਹਨ।

ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੌਢੀ ਸੀ. ਪੀ. ਅਰਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿਹਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਗਿਆਨ ਬੋਧ ਦਾ ਆਧਾਰ ਚਿਹਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪੰਤੂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸੀਮਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਫਰਡੀਨੈਂਡ ਦਾ ਸੋਸਿਉਰ (Ferdinand da Sassure) ਨੂੰ ਆਪੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਮਰੱਥ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਸੋਸਿਉਰ ਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਅਰਥ-ਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਚਿਹਨ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਕ ਚਿਹਨ ਚਿਹਨਿਕ

(Signifire) ਅਤੇ ਚਿਹਨਿਤ (Signified) ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਸੋਸਿਉਰ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਹਨਿਕ ਅਤੇ ਚਿਹਨਿਤ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਆਪ-ਹੁਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਕਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹਨ, ਤਾਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ।”⁴⁵

ਉਸਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਚਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਧੇੜਾ, ਇਕਾਲ ਕ ਅਤੇ ਕਾਲਕ੍ਰਿਮਿਕ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਵਿਚਲੀ ਵੱਖਰਤਾ ਅਤੇ ਵੱਖੰ-ਵੱਖਰੇ ਦਰਜੇਬੰਦ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਸਿੰਗਮੈਟਿਕ ਤੇ ਪੈਰਾਡਿਗਮੈਟਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਿਸਟਮ ਵਜੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ।

“ਸੋਸਿਉਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ/ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਚਿਹਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।”⁴⁶

ਗੈਲਾਂ ਬਾਰਬ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਪੂਰਵ-ਸਥਾਪਿਤ ਤੇ ਕੱਟੜ ਪੰਥੀ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ : ‘Michelet par Lui-Meme, Mythalogies, A Lover’s Discourse, The Pleasure of the Text, S/Z’, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ‘Ronald Barthes by Ronald Barthes’ ਆਦਿ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ-ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ।

ਬਾਰਬ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਮਿੱਥ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੱਖ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਸਫ਼ ਦੇ ਘਟਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਆਪਣੀ ਘਾੜਤ ਦੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਭੁਲਾ ਬਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ-ਵਿਧੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੁੰਨ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।”⁴⁷

ਗੈਲਾਂ ਬਾਰਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਾਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਝੁੱਦਮੁਖਤਾਰ ਚਿਹਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ-ਪਾਠ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਲੇਖਕ ਸਾਹਿਤ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਵਿੱਚ ਰਤਿਆਤਮਕ (Etoric) ਹੈ।”⁴⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਰਬ ਸਾਹਿਤ-ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸੁਚੇਤ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਮਕਾਨਕੀ ਏਕਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਲੇਖਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਉਪਰਿਤ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁴⁹

ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਚਿਹਨਾਰਥੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਯੂਰੀ ਮਿਖਾਇਲੋਵਿਚ ਲੋਟਮਾਨ ਨੇ ‘On the Delimitation of Linguistic and Philological Concepts of Structure, Semiotics of Film, Culture and Explosion’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਲੋਟਮਾਨ ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਪਾਠ ਦੇ ਦੋ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਸਹੀ ਤੇ ਢੁੱਕਵਾਂ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ। ਉਹ ਕਲਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਿਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਚਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਇਹ ਗੱਲ ਬਹਿਸ ਦੀ ਮੁਖਾਜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਹਿਣ-ਕਰਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ (ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਬੰਦਾ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਬੋਲ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਣ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।)”⁵⁰

ਯੱਕ ਲਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ‘Ecrits : A Selection’, ‘The Language of the Self’ ਹਨ।

ਉਸ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਰਚਨਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਸੰਰਚਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲਾਕਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਇਹ ਸੀ,

“ਫਰਾਇਡ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਚੇਤਨ, ਚੇਤਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੁ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਪੁਨਰ-ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰਾਂ ਤੇ ਲਚਕੀਲਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।”⁵⁰

ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨ ਸਮਾਜਕ ਰੂੜੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਸੰਰਚਨਾਬੱਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮਿਸੈਲ ਫੂਕੋ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ‘ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ’ ਬਾਰੇ ਇਕ ‘ਪ੍ਰਵਚਨ’ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ।”⁵¹

ਮਿਸੈਲ ਫੂਕੋ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ: ‘Madness and Civilization, Birth of the Clinic, The Order of Things, The Archaeology of knowledge, The Discourse of Language, Discipline and Punish : The Birth of the Prison ‘History of Sexuality’ ਹਨ। ਫੂਕੋ ਪ੍ਰਵਚਨ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਜੇ ‘ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਤੱਬਾਂ’ ਨੂੰ ਵਿੱਖਿਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚਿੰਨਿਆਂ ਦੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਜੁੜ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਕ ਉਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਲੁਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਅੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸਲ ਜਾਂ ਸੰਭਾਵਿਤ ਉਕਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ

ਵੱਖਰਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਉਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਉਹ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਕੀਗੀ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹਨ।”⁵²

ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਕ:- ਜਾਰਜਿਜ਼ ਮੌਨੀਨ, ਅੰਰਕ ਬਾਇਸਨਜ਼, ਲੂਈ ਯਲਮਸਲੇਵ, ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ, ਪੀਅਰੋ ਗੀਰੋ, ਏ. ਜੇ ਗਰੇਮਾਸ, ਜੂਲੀਆ ਕ੍ਰਿਸਤੋਵਾ, ਟੀ. ਏ. ਸਬਿਓਕ, ਟੁਰਬਟਸਕੀ, ਬੇਨਵੇਨਿਸਤੇ, ਐਨ ਸ਼ੁਕਮਾਨ, ਐਮ. ਲੋਟਮਾਨ, ਅੰਬਰਟੋ ਈਕੋ, ਲੇਵੀ ਸਤਗਾਸ, ਯਕ ਲਾਕਾਂ, ਦੈਰਿਦਾ, ਮਾਇਕਲ ਫੂਕੋ ਆਦਿ ਹਨ।

ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵਿੱਖਿਨ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਤੀਕ ਫੈਲਾਅ ਕੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰਿਪੇਖ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਉਂ ਸਾਰੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਨੂੰ ਚਿਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖਿਆ ਪਾਠ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁵³

ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਕਾਂਤ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਵਸਤੂ (ਸੰਰਚਨਾ) ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਇਕ ਗਤੀਸੀਲ ਸਮੁੱਚਾ ਹੈ। ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ‘ਸੰਰਚਨਾ’ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਜੋ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਸਥਿਰ, ਗਤੀਹੀਣ ਅਤੇ ਇਕ ਬੰਦ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਰਥ ‘ਚ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਯੂਗੀ ਲੋਟਮਾਨ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤਕ ਤੱਤਾਂ ਤਕ ਕਰਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ‘Textual and Extra Textual System’ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਦੋਂ ਪਾਠ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਗੁੰਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ ਅਨੁਸਾਰ,

"We know now that a text a text is not line of words relesing a single 'theological' meaning the 'Message' of the author God but a multi dimensional space in which a variety of writing, none of them original, blend an clash. The text is a tissue of quotations drawn from the innumerable antres of culture."⁵⁴

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੈਰ-ਸਾਹਿਤਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਪਾਠ (Inter-textuality) ਅਤੇ ਵਾਫਰ-ਪਾਠ (Extra textuality) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ। ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਬ ਪਾਠਕ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਨਿਰਮਾਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਅਰਥ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਠਕ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਫਰ ਅਰਥ ਲੜੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜੂਲੀਆ ਕਿਸਤੋਵਾ ਪਾਠਕ ਦੀ ਬਹੁ-ਅਰਥਤਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਜੂਲੀਆ ਕਿਸਤੋਵਾ ਨੇ 'Polylogue, About Chinese Women, Powers of Horror, Desire in Language : A Semiotic Approach to Literature and Art, Revolution in Poetic Language' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਮਨੌਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀਤਵ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਜੋੜ ਡਲ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਅਰਥ-ਪੂਰਨ ਹੋਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਪ੍ਰਗਟ-ਪਾਠ, ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਰਿਤ-ਪਾਠ ਲੱਕ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਠ ਨਿਰੋਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਰਤਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹੇ, ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਹੈ।"⁵⁵

ਕਿਸਤੋਵਾ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਕਾਵਿਕ ਚਿਹਨਿਤ ਹੋਰਨਾਂ ਅਸੰਗਤ ਤੇ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਚਿਹਨਤਾਂ

ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਉਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾ ਸਕਣ।"⁵⁶

ਇੰਜ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਉਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ, ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰਦੀ ਹੈ।

ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਬ ਅਤੇ ਲੈਵੀ ਸਤਰਾਸ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਮਕਾਨਕੀ ਏਕਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਲਾਰਡ ਲੈਵੀ-ਸਤਰਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੈਵੀ ਸਤਰਾਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ : 'Totemism, The Savage Mind, The Raw and the Cooked, From Honey to Ashes, The Origin of Table Manners' ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜ, ਟੋਟਮ, ਨਾਤੇਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮਿੱਥੂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੂਸੀਅਨ ਗੋਲਡਮਾਨ ਵੀ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ/ਸਮੂਹ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਸੰਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੱਕ ਦੈਰਿਦਾ ਨੇ ਵਿਰਚਨਾ (Deconstruction) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ। ਯਾਕ ਦੈਰਿਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਯੱਕ ਦੈਰਿਦਾ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ : 'Writing and Difference, Speech and Phenomena , Of Grammatology, Positions' ਹਨ। ਉਹ ਬੋਲ-ਆਧਾਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲਿਖਤ-ਆਧਾਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਯੱਕ ਦੈਰਿਦਾ ਨੇ ਵਿਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਬਹੁ-ਤੰਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪਾਠ-ਅਰਥ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਕਰਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

"ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਤਖਸੀਨੇ ਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਸਕਣ।"⁵⁷

ਉਹ,

"ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਤਕ ਪਸਰੇ ਇਕ ਖੁਲ੍ਹੇ ਪਾਠ ਜਾਂ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ

ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦਿੜਾ
ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।”⁵⁸

ਯਾਂ-ਫ੍ਰਾਂਸੂਆ ਲਿਉਤਾਰਦ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ : ‘The Postmodern Condition : A Report on Knowledge, Discourses, Figure and Economic, Libidinale, The differend : Phrases in Dispute’ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰੇ। ਉਹ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਭਰਵਿੱਖ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਪ੍ਰਤੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਰਸ਼ਨਿਕ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੇਵੀ ਸਤਰਾਸ, ਮਾਡ ਬੋਡਕਿਨ, ਨਾਰਬੋ ਫਰਾਈ ਅਤੇ ਲਾਕਾਂ ਆਦਿ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਲੇਵੀ ਸਤਰਾਸ ਮਿਥ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਆਂ ਮਿਥਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਮਿਥਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਅਬਦਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਰਬੋ ਫਰਾਈ ਅਤੇ ਮਾਡ ਬੋਡਕਿਨ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਝ ਮਿਣਤੀ ਦੇ ਹੀ ਬੀਜ ਮੋਟਿਫ (Literary archetypes) ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੂਸੀਏ ਗੋਲਡਮਾਨ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਉਸ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਵਿਚਾਰ ਸੰਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਰਗ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਦਾ ਰਚਨਾਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਉਹ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ‘ਪਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਰਚਨਾ’ (trans individual mental structure) ਵਜੋਂ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੂਈ ਅਲਭੂਜ਼ਰ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਰਗਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ‘ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਲਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਇਕ ਲੰਮੀ, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ।

(ਆ) ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ :

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਮਵਿਥ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਚਿੰਤਕ ‘ਭਰਤਮੁਨੀ’ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕ-ਪਲੈਟੋ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ‘ਨਾਟਯ - ਸਾਸ਼ਤਰ, ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ, ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸੈਲੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ-ਭਰਤਮੁਨੀ’ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਡਿਤ ਰਾਜ ਜਗਨਨਾਥ ਤਕ ਲਗਭਗ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤਕ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮੁੱਚਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ‘ਭਰਤਮੁਨੀ’ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ‘ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ’ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ‘ਰਸ’ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਛੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ: ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੁਨੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ, ਵਕ੍ਤਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਗੀਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਐਚਿਤਤ ਸਿਧਾਂਤ ਅਧੀਨ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਾਵਿ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ’ਚ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

“ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਲਈ ਕ੍ਰਿਆਕਲਪ, ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਧੀ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ-ਵਿਧਾ, ਲਕਸ਼ਣ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਲੰਕਾਰ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਵਿਧਾ ਆਦਿ ਨਾਮ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਚਲਿੱਤ ਸਨ।”⁵⁹

ਪੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ‘ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ’ ਪਦ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿੱਤ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ

ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ' ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਭਰਤਮੁਨੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਸਵਾਦੀ ਆਚਾਰੀਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ 'ਰਸ' ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਬੇਦ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨ ਦੇਵ ਝਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਭਾਵੇਂ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ 'ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਖੁੱਦ ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪੁਰਵ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚਲੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਨੰਦੀਕੇਸ਼ਰ, ਤੁੰਡ, ਵਾਸੂਕੀ ਆਦਿ ਆਚਾਰੀਆ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੂਤਰ-ਸੌਲੀ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਵੀ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਮਨਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅੰਤ : ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਭਰਤ ਤੋਂ ਪੁਗਣੀ ਹੈ।"⁶⁰

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇਵ ਝਾਰੀ ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਨਗੋਂਦ੍ਰ ਵੀ ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

"ਸਾਡਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਰਸ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੇ ਸਿੰਗਾਰ ਯੁੱਕਤ (ਅਭਿਚਾਰ) ਮੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕਾਮ-ਸੂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵੱਧਦੀ ਫੁਲਦੀ ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੋਂ ਪੁਰਬਲੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਈਸਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੁੰਗਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।"⁶¹

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਨਗੋਂਦ੍ਰ ਰਸ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਈਸਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੰਗਰਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਤੱਥ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦਾ 'ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਪਲੱਬਧ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੁਆਦ/ਆਨੰਦ

ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਰਸ' ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ 'ਰਸ' ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਨੇਕ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ 'ਸਥਾਈ ਭਾਵ' ਹੀ ਹੈ। ਰਸ ਦੀ ਬਣਤਰ/ਨਿਸ਼ਚਿਤੀ ਬਾਰੇ ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਵਿਭਾਵਾਨੁਭਾਵਵਵਯਭਿਚਾਰਿ ਸੰਯੋਗਾਦ੍ਰਸਨਿਸ਼ਚਿਤਿ।⁶²

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ : ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਯਭਿਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ/ਮੇਲ ਨਾਲ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਯਭਿਆਚਾਰੀ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਵਿਭਾਵ : ਵਿਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ: ਆਲੋਂਬਨ ਵਿਭਾਵ ਅਤੇ ਉਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ। ਅਨੁਭਾਵ : ਉਹ ਹਾਵ-ਭਾਵ, ਬੋਲ ਜਾਂ ਹਰਕਤਾਂ ਜੋ ਵਿਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਤੀ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਉਣ ਅਨੁਭਾਵ ਹਨ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਯਭਿਚਾਰੀ ਭਾਵ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਭਾਵੇਂ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਥਾਈ ਭਾਵ-ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਰਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਆਚਾਰੀਆਂ : ਭਰਤਮੁਨੀ, ਭੱਟ ਲੋਲਟ, ਸੰਕੂਕ, ਭੱਟ ਨਾਇਕ, ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ, ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, ਉਦਰਭੱਟ, ਭੋਜ ਰਾਜ ਅਤੇ ਜਗਨਨਾਥ ਆਦਿ ਹਨ। ਭੱਟ ਲੋਲਟ ਨੇ ਉਤੱਪਤੀਵਾਦ ਦਾ ਮਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਦਰਸ਼ਕ/ਪਾਠਕ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਤੇ ਵਿਯਭਿਚਾਰੀ ਭਾਵ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਇਕ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਲੋਲਟ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਸਤੂਪਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਭੱਟ ਸੰਕੂਕ ਨੇ ਰਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੁਮਾਨ-ਵਾਦ ਦਾ ਮਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ।

"ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਸੰਕੂਕ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਭੱਟ ਲੋਲਟ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪੱਕੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਰਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੇ ਮੂਲ ਗੁਣ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨੀਵੀਂ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕ ਕੇ 'ਅਨੁਮਾਨ' ਆਦਿ ਮਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਵੱਡਮੁਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੋਲਟ ਵਾਂਗ ਸ੍ਰੀ ਸੰਕੂਕ ਨੇ ਵੀ ਰਸ ਨੂੰ ਨਾਟਯ ਰਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ

ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਲਟ ਜਿਥੇ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ (ਅਨੁਕਰਤਾ) ਉੱਤੇ ਹੀ ਰੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੰਕੂਕ ਰਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”⁶³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਕੂਕ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਇਕ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦਰਸ਼ਕ ਅਨੁਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੱਟ ਨਾਇਕ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮੱਤਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਮਤ ‘ਭੋਗਵਾਦ/ਭੁਕਤੀਵਾਦ’ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੱਟ ਨਾਇਕ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਰਸ ਦੇ ਸੁਆਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸ਼ਕ ਅਭਿਧਾ, ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਭੋਗ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਅਧੀਨ ਰਸ ਦਾ ਭੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਨੇ ‘ਪਵਨਯਾ-ਲੋਕਲੋਚਣ’ ਅਤੇ ‘ਅਭਿਨਵ ਭਾਰਤੀ’ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਟਕ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ੁੱਧ ਅਦਵੈਤ-ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੁਖਮਈ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨੂੰ ਰਸ ਮੰਨਦਾ ਹੈ : -

ਵਿਲਕਸ਼ਣਾਕਾਰਸੁਖਦੁ: ਖਾਦਿਵਿਚਿਤ੍ਰਵਾਸਨਾਨੁਵੇਧੋਪਨਤਤ੍ਰਿ
ਦਯਾਤਸ਼ਯ ਸੰਵਿੱਚਗਵਣਾਤਸਨਾ ਭੁੰਜਤੇ।⁶⁴

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ :- ਵਿਲਖਣ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ, ਖੇੜੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੁਆਦਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਹਿਰਦੇ ਵਾਲੇ ਲੋਕੀ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਹਨ।

ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਨੇ ‘ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਵਾਦ’ ਮਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪੰਡਿਤ ਰਾਜ ਜਗਨਨਾਥ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਆਸਯ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇਕਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਰਸ਼ਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਨਾਇਕ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਰਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਭਿਨਵ-ਗੁਪਤ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੱਠ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਰਸਵਾਦੀ

ਆਚਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੱਤਭੇਦ ਹਨ। ਦੰਡੀ ਨੇ ‘ਕਾਵਯਦਰਸ਼’ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਅੱਠ ਰਸਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਰਭੱਟ ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਰਸ ‘ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ’ ਜੋੜ ਕੇ ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੋਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਅਨੁਸਾਰ :-

ਏਵੰ ਤੇ ਨਵੈਵ ਰਸਾਂ⁶⁵

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਸਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਰਤੀ), 2. ਹਾਸ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਹਾਸਾ), 3. ਕਰੁਣਾ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਸ਼ੋਕ), 4. ਰੋਦਰ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਕ੍ਰੋਧ), 5. ਵੀਰ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਉਤਸ਼ਾਹ), 6. ਭਿਆਨਕ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਭੈਆ), 7. ਬੀਭਤਸ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਜੁਗਪਾਸਾ), 8. ਅਦਭੁਤ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਅਸਚਰਜਤਾ ਜਾਂ ਵਿਸਮਯ), 9. ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਨਿਰਵੇਦ)। ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰਸ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਜਗਨਨਾਥ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਲੱਛਣ ‘ਰਸ ਗੰਗਾਧਰ’ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਰਮਣੀਜ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਆਚਾਰੀਆ ‘ਭਾਮਹ’ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਕਾਵਿਯਾਲੰਕਾਰ’ ਰਾਹੀਂ ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਾਲ ਜੱਸ ਖੱਟਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਭਾਮਹ ਨੇ ਸੌਂਦਰਯ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰਵਾਦੀ ਆਚਾਰੀਆ ਭਾਮਹ, ਦੰਡੀ, ਉਦਰਭੱਦ, ਰੁਦਰਭੱਟ ਅਤੇ ਜੈ ਦੇਵ ਆਦਿ ਹਨ। ਦੰਡੀ ਨੇ ‘ਕਾਵਿਯਾਦਰਸ’ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਮਹ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤੀ/ਅਤਿਕਬਨੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ। ਉਹ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੋਭਾ ਦੇ ਉਤਪਾਦਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਦਰਭੱਟ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਕਾਵਿਯਾਲੰਕਾਰ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ’ ਭਾਮਹ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਕਾਵਿਯਾਲੰਕਾਰ’ ਦਾ ਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 41 ਮੰਨੀ। ਰੁਦਰਟ ਨੇ ‘ਕਾਵਿਯਾਲੰਕਾਰ’ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਜੈ ਦੇਵ ਵੀ ਅਲੰਕਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਸਮਰਥਕ ਹੈ।

ਅੱਲੰਕਾਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮੱਤਬੇਦ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭਾਮਹ ਦੁਆਰਾ ਅੱਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 38, ਦੰਡੀ ਦੁਆਰਾ 4 ਸ਼ਬਦ ਅੱਲੰਕਾਰ ਅਤੇ 35 ਅਰਥ ਅੱਲੰਕਾਰ, ਉਦਭੱਟ ਦੁਆਰਾ 41, ਰੁਦਰਟ ਦੁਆਰਾ 62 ਮੰਨੀ ਗਈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲੰਕਾਰ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅੱਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੂਖਮ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਜੋ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਲੋਬਧੀ ਹੈ।

ਵਾਮਨ ਨੇ 'ਕਾਵਿਯਾਲੰਕਾਰ ਸੂਤ੍ਰਵਿੱਤੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਚਾਰੀਆ ਵਾਮਨ ਗੀਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਅੱਲੰਕਾਰਵਾਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਰਸ ਅਤੇ ਅੱਲੰਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਗੀਤੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ 'ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਦ ਰਚਨਾ' ਨੂੰ ਗੀਤੀ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਗੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਭੂਤ ਤੱਤ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਣ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਹੈ। ਵਾਮਨ ਗੀਤੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ:-

ਗੀਤੀਰਾਅਤਮਾ ਕਾਵਿਯਸ਼ਸ਼ਯ |⁶⁶

ਵਾਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੀਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਰਥਗਤ ਸੌਂਦਰਯ ਵਾਲੀ ਪਦ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਗੀਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਮਨ ਕਾਵਿ ਦੇ ਲੱਛਣ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਣ ਅਤੇ ਅੱਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਲਈ ਅਤਿ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਾਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਰਯ ਦਾ ਉਦੈ ਅੱਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਮਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੇਦ ਸ਼ਬਦ ਗੁਣ ਅਤੇ ਅਰਥ ਗੁਣ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਰਥ ਗੁਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੁੱਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਬਾਣ ਭੱਟ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਭਾਮਹ ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਗੀਤੀ ਦਾ ਵਿਭਾਜਨ : ਵੈਦਰਭ, ਗੌੜ, ਪੰਚਾਲ ਅਤੇ ਆਵੰਤੀ ਆਦਿ ਗੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਾਮਨ ਗੀਤੀ ਵਿਭਾਜਨ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਗੀਤੀਆਂ ਹਨ : ਵੈਦਰਭੀ, ਗੌੜੀ ਅਤੇ ਪੰਚਾਲੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੈਦਰਵੀ ਸਰਵਉਤਮ ਹੈ। ਰੁਦਰਟ ਰਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਾਰ ਗੀਤੀਆਂ : ਵੈਦਰਭੀ, ਗੌੜੀ, ਪੰਚਾਲੀ ਅਤੇ ਲਾਟੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕੁੰਤਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਸੁਭਾਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੀਤੀ ਵਿਭਾਜਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁੰਤਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਗੀਤੀਆਂ : ਸੁਕਮਾਰ ਮਾਰਗ, ਵਿਚੱਤਰ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਮਾਰਗ ਹਨ। ਆਚਾਰੀਆ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਨੇ 'ਧਵਨਿਅਲੋਕ' ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਧੁਨੀ ਹੈ।

ਕਾਵਿਯਸ਼ਸ਼ਯਾਤਮਾ ਧਵਨਿਰਿਤ ਬੂਧਯ: ਸਮਾਨਾਤੂਰਵ :⁶⁷
ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ : ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਧੁਨੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਮੇਰੇ ਪੁਰਵਵਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮੱਤ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਨੰਦਵਰਧਨ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਵੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਨੂੰ ਹੀ ਧੁਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਧੁਨੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਸੰਕੇਤ, ਰਮਜ਼ ਜਾਂ ਸੁਝਾਅ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

"ਜਿਥੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਗੌਣ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ 'ਪ੍ਰਤੀਯਮਾਨ' ਅਰਥ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਵਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"⁶⁸

ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਅਨੁਸਾਰ ਧੁਨੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰਾਂ,

"ਵਾਚਯਾਰਥ ਦੀ ਨਿਸਥਤ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਚਮਤਕਾਰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਇਹ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਵਨੀ ਕਾਵਿ ਕਿਹਾ ਹੈ।"⁶⁹

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਚਮਤਕਾਰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਧੁਨੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮੰਮਟ ਨੇ 'ਕਾਵਿਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਧੁਨੀ ਦਾ ਵਿਸਤਰਿਤ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ, ਮੰਮਟ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ : ਅਭਿਧਾ, ਲਕਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਣਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਅਭਿਧਾ ਹੈ। ਅਭਿਧਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਰਥ/ਸੰਕੇਤਕ ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ। ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ ਅਭਿਧਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

“ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਸਾਖਿਅਤ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਸੰਕੇਤਕ ਅਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਚਿਯਾਰਥ ਹੈ।”⁷⁰

ਇੰਜ ਅਭਿਆ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਲਕਸਣਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ :

“ਮੁੱਖ ਅਰਥ ਦੇ ਬਾਧਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅਰਥਾਤ ਬੰਨੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਰੁੜੀ (ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣ) ਨਾਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਜਿਸ ਵਿੜੀ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਗੋਪਿਤ ਵਿੜੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਲਕਸਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”⁷¹

ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ/ਮੁੱਖ ਅਰਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਲਕਸਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਵਿਅੰਜਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਉਸ ਲਾਕਸ਼ਣਿਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਵਿਆਪਾਰ ਵਿਅੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਅੰਜਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਲਕਸਣਾ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਨੁਮਾਨ ਆਦਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਉਪਾਅ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਸੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਥੇ ਵਿਅੰਜਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁷²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਭਿਆ ਅਤੇ ਲਕਸਣਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਗੁੜ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਅੰਜਣਾ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ‘ਕੁੰਤਕ’ ਨੇ ‘ਵਕ੍ਕੋਕਤੀ ਕਾਵਿਯ ਜੀਵਿਤਮ’ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਵਕ੍ਕੋਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੱਤ ਵਕ੍ਕੋਕਤੀ ਹੈ। ਵਕ੍ਕੋਕਤੀ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਟੇਢਾ ਕਥਨ ਹੈ। ਕੁੰਤਕ ਅਨੁਸਾਰ :

ਵਕ੍ਕੋਕਤੀਰੇਵ ਵੈਦਗਾਧਭਡੀਭਣਿਤਿਰੁਚਯਤੇ :⁷³

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ : ਅਜਿਹੀ ਉਕਤੀ ਜਾਂ ਕਥਨ ਸੈਲੀ ਜੋ ਅਭਿਆਤਮਕ ਕਥਨ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ-ਸੰਪਨ ਕਵੀ ਦੇ

ਕਰਮ-ਕੌਸ਼ਲ ਨਾਲ ਨਿਰਮਿਤ ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰਨ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਕ੍ਕੋਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਨਗੋਂਦ੍ਵ ਵਕ੍ਕੋਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਕੁੰਤਕ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਤੱਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਕ੍ਕੋਕਤੀ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਕ੍ਕੋਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਸੀਂ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਬਾਣੀ (ਉਕਤੀ) ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਮਹਾਰਤ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਕੁੰਤਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ‘ਵਕ੍ਕੋਕਤੀ ਅਰਥਾਤ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਕਵੀ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸੌਭਨੀਕ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥ ਦੀਆਂ ਸੌਭਨੀਕ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਡਮੁੱਲਾ ਹੈ ਰਸ। ਇਸ ਲਈ ‘ਰਸ’ ਵਕ੍ਕੋਕਤੀ ਰੂਪੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦਾ ਪਰਮ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਵਕ੍ਤਾ ਅਤੇ ਵਕ੍ਤਾ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੈ ਰਸ-ਸਮੱਗਰੀ।”⁷⁴

ਕੁੰਤਕ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਮਹ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤਿਕਥਨੀ ਹੀ ਵਕ੍ਕੋਕਤੀ ਹੈ। ਦੰਡੀ ਨੇ ਵਕ੍ਕੋਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਭੂਤ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਵਕ੍ਕੋਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਕੁੰਤਕ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਵਕ੍ਕੋਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਰਸ ਨੂੰ ਵਿਅੰਜਣਾ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਕਸ਼ਮੇਦਰ ਨੇ ‘ਐਚਿਤਯ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ’ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਐਚਿਤਯ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਚਾਰੀਆ ਕਸ਼ਮੇਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭਰਤਮੁਨੀ, ਭਾਮਹ, ਦੰਡੀ, ਰੁਦਰਟ ਆਦਿ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਐਚਿਤਯ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਚਾਰੀਆ ਕਸ਼ਮੇਦਰ ਨੇ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਕਸ਼ਮੇਦਰ ਅਨੁਸਾਰ :

ਐਚਿਤਯ ਰਸਸਿਦਸਯ ਸਿਥਰ ਕਾਵਿਯਸਯ ਜੀਵਿਤਮ⁷⁵
ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ : ਰਸ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਚਿਤਯ ਉਸ ਨੂੰ ਸਥਿਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਕਸ਼ਮੇਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਐਚਿਤਯ ਤੋਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅੰਲਕਾਰ, ਗੁਣ, ਰਸ ਅਤੇ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ

ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਪਾਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਚਿਤਯ ਨੂੰ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਸਮਰਿਧ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਛੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਮੰਨਿਆ।

“ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਕਰਮ ਵਾਸਤੇ ਅਨੁਕਰਣ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਦਿੱਬ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਉਪਜ ਅਤੇ ਆਲੋਕਿਕ ਸਿੱਧੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”⁷⁶

ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨੂੰ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰੂਪਵਾਦੀ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਸ, ਧੂਨੀ ਅਤੇ ਅੰਚਿਤਯ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ, ਗੀਤੀ ਅਤੇ ਵਕੋਕਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਰੂਪਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ।”⁷⁷

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਹਿਰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦੀ ਦਿੱਬ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।

(ਇ) ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ :

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਲਗਭਗ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ, ਸੁਫੀ-ਸਾਹਿਤ/ਕਾਵਿ, ਗੁਰਮਤਿ-ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਵੀਆਂ ਜਿਵੇਂ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਹਾਫਿਜ਼ ਬਗ਼ਬਾਨਦਾਰ, ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਅਤੇ ਮੀਆਂ ਮਹੁੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਆਰੰਭਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

ਪ੍ਰੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਤੇ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਕ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਹੈ।” ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਹੰਸ-ਚੌਗ’, ‘ਕੋਇਲ ਕੂੰ’ ਅਤੇ ‘ਬੰਬੀਹਾ ਬੋਲ’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਇਕ ਸੂਖਮ ਕਲਾ ਹੈ।

“ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੈਰਾਗ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਦੀ ਉੱਚੀ ਪੱਦਵੀ ਤੇ ਪੁੱਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਹੰਤਾ (ਆਪਨਿਤ) ਦਾ ਗਿਆਨ (ਸੋਝੀ) ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਏ। ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਲੀਨਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ‘ਮੈਂ’ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ।”⁷⁸

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਆਵੇਸ਼ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤਿ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਚਿੱਤ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲ ਜਾਂ ਛੰਦ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਭਾਵ ਕਿ ਪਿੰਗਲ ਜਾਂ ਛੰਦ ਕਾਵਿ ਲਈ ਬੰਧਨ ਨਾ ਬਣੇ, ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ’ ਅਤੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖੀਏ’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਪੱਛਮੀ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਕਲਪਨਾ, ਵਲਵਲੇ (ਆਵੇਸ਼) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

“ਵਾਰਤਕ ਠੀਕ ਠਾਕ ਸੋਚ ਕੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਲਵਲਾ।”⁷⁹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲ ਨਿਖੇੜਾ ਖਿਆਲ ਅਤੇ ਵਲਵਲੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਹੋਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਵੀ, ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ, ‘The Spirit of Oriental Poetry’ ਅਤੇ ‘ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੇਖ’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਵੀ ਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਦਿੱਬ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ,

“ਕਵੀ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਪੈਂਗੰਬਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਆਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਵਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁸⁰

ਇੰਜ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਦਾ ਦਰਜ਼ਾ ਅਵਤਾਰ ਤਕ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ,

“ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤਾਂ ਉਸ ਅਨਿਨ ਸਿਦਕ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਲਲੀਲਾਂ ਦੇ ਤੇ ਅਕਲੀ ਸਮਝਤਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਇਹੋ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁸¹

ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਸਰੋਤ ਅਦਿੱਸ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ,

“ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਕੈਫੀਅਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਇਕ ਖਾਸ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਬਿਨ ਨੋਟ ਕਿਸੀ ਕੈਫੀ ਤੇ ਸ਼ਰੂਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਅੰਦਰਲੀ ਰਸ ਭਰੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਅਨੰਤ ਰਸ ਦੀ ਚੰਚਲ ਬਿਹਬਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵੱਜੀ ਰਸ-ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਹੈ।”⁸²

ਇੰਜ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸਰੂਰ ਭਰਪੂਰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰੀ ਅਮਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਸੁਚੇਤ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ,

“ਓ ਭੋਲਿਓ ! ਸਾਹਿਤਯ ਨਾ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਬੀ ਹਰ ਇਕ ਸੈਂਡੀ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਬਿਨਾਂ ਬੀ ਦੇ ਮੀਂਹ ਵਾਂਗ ਅਗੋਂ ਵਰ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਕਤਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਖ ਲੱਖ ਬਾਗ ਹਨ।”⁸³

ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਮਨੁੱਖੀ ਯਤਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਲਈ ਕਾਵਿ ਆਵੇਸ਼ਕਾਗੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਗੰਮੀ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤ/ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ‘ਦਰਦੀ’ ਨੇ ‘ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਖ’ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ’ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਅਤੇ

ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਜਮੀ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਣਾਰਥੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ‘ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼’ ਅਤੇ ‘ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੌਰੀ’ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਭਾਵੁਕ, ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਮੂਲਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੰਭੀਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ‘ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ’ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ’ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਲੀਹ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਇਕ ਕੁਹਣੀ ਮੌੜ ਕੱਟਦੀ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਮੱਧ ਯੁੱਗੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰਿੰਪਰਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਕੇ, ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”⁸⁴

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਟੀ.ਐਸ. ਈਲੀਅਟ, ਆਈ.ਏ. ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸੂਬਮ ਕਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਛੰਦ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਨਿਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਕੇਵਲ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਰਚਨਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਾਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀਤਵ ਦੇ ਗੁਣ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਕੇਵਲ ਛੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।”⁸⁵

ਛੰਦ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਮੰਨਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਵਸਤੂ ’ਤੇ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਛੰਦ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਛੰਦ ਰਹਿਤ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸਾਪੇਖ ਤੇ ਵਰਗ ਸਾਪੇਖ ਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ,

“ਸਧਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਮਨੋਭਾਵ, ਆਸੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਭ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।”⁸⁶

ਉਹ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਅਨੁਭਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਮਨ-ਚੇਤਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਝਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਭਾਵ-ਰੂੜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਉਹ ਕਲਾਕਾਰ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁸⁷

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਸੁਚੇਤ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਧੁਰੋ ਵਰਸੋਈ ਹੋਈ ਵਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਖੋਂ ਦੀ ਮੂਲ ਰੁਚੀ ਖੰਡਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਵੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੋਤਾਰੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਦਾ ਗੁਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ 'ਤੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ ਦਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸਮਦਰਸ਼ਨ', 'ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ', 'ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ', 'ਦਿਸ਼ਟੀਕੌਣ' ਆਦਿ ਪੁਸ਼ਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

“ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਉਸ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ, ਜੋ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੈਚਾ ਕਾਰਨ ਵਿਆਪਦੀ ਹੈ।... ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੁਨਣ ਜਾਂ ਤਿਆਗਣ ਅਤੇ ਫੇਰ ਚੁਣੋ ਹੋਏ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜਿਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨ ਬੁੱਧੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਚੇਤ ਮਨ ਸਾਧਦਾ ਹੈ।”⁸⁸

ਉਹ ਕਾਵਿ ਰਚਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਾਰਜ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਚੇਤ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਆਂਤਰਿਕ

ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੰਚਪਾਂਗ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਮਸਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵ। ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ,

“ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੰਚਪਾਂਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਜਿਹੜੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਚਪਾਂਗ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ, ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਪਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਹ ਕਵੀ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਨਹੀਂ।”⁸⁹

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਕਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਤਾਂ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਹਨ।

“ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਾ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਲੇਖਕ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਹਰ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਕੱਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਲਿਖੀ ਹਰ ਕਵਿਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਵੇ ਨਾ ਕਾਵਿ-ਤੱਤ ਹੀ। ਨਾਹਰਿਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਬਹੁਤੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਗਤੀ ਇਹੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਲੇਖਕ ਨਾਹਰੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਬਦਲ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਉਂ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ਰਚਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਨਾਹਰੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਆਖਿਆ ਤਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ।”⁹⁰

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰਵੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਹਰਿਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਗਈ ਬਹੁਤੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਤੱਤ ਦਾ ਅਭਾਵ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਮਾਨਵਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਆਨੰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਨਾਹਰਿਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਭੁਦਮੁਖਤਾਰ, ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵਾਦ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ’ ਅਤੇ ‘ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੋਮੇ’ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਮਕਾਨਕੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਹਿਤ ਆਖਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਉ ਦਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਪਈ ਮਨੁੱਖੀ ਫਿਤਰਤ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ।”⁹¹

ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਫਿਤਰਤ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਮੈਂ ਹੀ ਭਾਵ ਆਤਮ ਹੀ ਅਨਾਤਮ ਤਕ ਦਾ ਸਫਰ ਕਰਦਾ ਹੈ,

“ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜੁਸਾ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਸਲਾ ਜਜਬਾ ਹੈ। ਸਰੋਦੀ ਕਵੀ ਨਿਰੋਲ ਜਜਬਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਆਪਣਾ ਹਿਰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਜਜਬਾ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਉਹ ਪਾਇ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਉਸ ਜਜਬੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇਗਾ।”⁹²

ਓਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜੁਸਾ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲ ਜਜਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ ਮੈਂ ਤੋਂ ਕਾਵਿ ਪਰ ਤਕ ਦਾ ਸਫਰ ਤਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਵੀ/ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਣਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਭਾਵੇਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜਜਬੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਪੀਰੀ ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਖਾਸੀਅਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਖਣ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਕਲਾ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”⁹³

ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ,

“ਪ੍ਰਚਾਰ, ਖਿਆਲ ਅਤੇ ਰੂਪ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਦ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਰਾ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦਿਮਾਗੀ ਖਿਆਲ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ, ਸਾਹਿਤਕ ਚਿੱਤਰ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਜਬਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਸ਼ੀਅਤ, ਆਪਣੀ ਸਹੀ ਡਾਇਲੈਕਟਿਕਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਖਿਆਲ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਈ ਸ਼ਕਸ਼ੀਅਤ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਛੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਿਹੜਾ ਖਿਆਲ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਦਿਮਾਗੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ।”⁹⁴

ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਬਦਲ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਉਣ ਲੱਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਉਹ ਉਸਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ (ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ) ਪਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਰਚਨਾ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੂੱਲ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ’ਤੇ ਮੁਨੱਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁹⁵

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

“ਸਤਿ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੰਵਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਿਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਹ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁹⁶

ਉਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ ਨੇ ‘ਸੇਧਾਂ’ ‘ਸਾਰਾਂ’, ਅਤੇ ‘Recurrent Patterns in Punjabi Poetry’ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪਾਠ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ,

“ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਣਤ ਵਿੱਚ ਬੁਣਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।”⁹⁷

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਬਾਅਜੇ ਸ਼ਾਇਰ ਉਹ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁੱਦਾ ਈ ਕਿਸੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਫਲਸਫੇ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤੇ ਯਾਂ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਹਨ ਯਾਂ ਜੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਉਸਾਰ ਉਸਾਰਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਵਿਰਲਾ ਵਿਰਲ ਨਾ ਕਰਨ ਜੋਗਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਏਸ ਉਸਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਪੱਥੋਂ ਨੀਂਝ ਨਾਲ ਵੇਖੇ ਤਾਂ ਇਹ ਛਾਈ ਮਾਈ ਹੋ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਨਿੱਕ ਸੁੱਕ ਰਹਿ ਜਾਂਵਦਾ ਹੈ।”⁹⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ/ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੁਕਤਿਆਂ ’ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ਕੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ? ਕੀ ਕਵੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਹੈ ? ਉਹ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਕਵੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਸ਼ਾਇਰੀ ਫਲਸਫਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫਲਸਫੇ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਰਤਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਫੇ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਉਸਾਰ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ ਲਫਜ਼ਾਂ, ਤਾਲਾਂ, ਰਮਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।”⁹⁹

ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ ਨੇ ‘ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਨਵੀਨ ਅਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ’ ਅਤੇ ‘ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪੱਛਮੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਡਾ. ਰਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ,

“ਇਉਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਿਸੇ ਵਿਧਾ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਵਿ-ਪਾਠ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸਰੋਤ, ਉਤਪਾਦਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ-ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਨੇਮ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਉਤੇ ਉਸ਼ਿਆ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਮੁੱਲ-ਪਰਕ, ਸੁਹਜ-ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।”¹⁰⁰

ਇੰਜ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਤੱਤ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ? ਅਤੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ

ਨਿਰਧਾਰਕ ਤੱਤ ਕੇਵਲ ਆਰਥਕਤਾ ਹੈ ? ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਡਾ. ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਭਾਵੇਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਤੁ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਾਪੇਖਕ ਮੁਦਰਾਖਤਾਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਕਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ”¹⁰¹

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਹੋਰ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਤੀਬਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਗ ਵੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਨ ਵੀ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਕਾਵਿ-ਬੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਕ ਨਿਕਟ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕਲਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਗਤ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ, ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਸਕਿਆ ਹੈ।”¹⁰²

ਇੰਜ ਉਹ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਵੀ ਰੂਪਵਾਦੀ,

ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਕਾਨਕੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ‘ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ’, ‘ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ’ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਕੇਸਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਕੀ ਹੈ ? ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਵਿ ਆਤਮ-ਸਿਰਜਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ,

“ਕਵਿਤਾ ਆਤਮ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਆਤਮ-ਸਿਰਜਣ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਵੀਨਤਾ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਪ੍ਰਗਤੀ, ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।”¹⁰³

ਡਾ. ਕੇਸਰ ਕਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਭਰਵਿੱਖ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਕੇਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਤੇ ਮਨਮੁੱਖ-ਗੁਰਮੁੱਖ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਗੌਰਵ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।”¹⁰⁴

ਡਾ. ਕੇਸਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਪ੍ਰਲੋਤਾਰੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਮਸਲਾ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਹੈ,

“ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਇਕੋ ਤੱਤ ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ, ਆਧੁਨਿਕ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ। ਇਹੋ ਤੱਤ (ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕੋ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਦੋ ਨਹੀਂ) ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ/ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ

ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਇਹ ਕਾਵਿ-ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਅਨਿਖੱਤ ਅੰਗ ਹਨ।”¹⁰⁵

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕਤਾ/ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਤੱਤ ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਅਨਿਖੱਤਵਾਂ ਅੰਗ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕੇਸਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, ਲੋਕ-ਪੱਖੀ, ਵਿਗਿਆਨ ਮੂਲਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵਰਤਮਾਨ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸਹੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਮਝ ਦੇਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਲਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾਮ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ‘ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ’, ‘ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ : ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ’ ਅਤੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ’ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਰਬਪੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,

“ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੁਹਜ ਕਲਾ-ਬਾਹਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਰਬਪੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ-ਬਾਹਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼-ਮੂਲਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ-ਬਾਹਰੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਕਲਾਹੀਣਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਉਤਨੀ ਹੀ ਉਲਾਰ ਦਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਹਰੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਕਲਾ ਸਮਝ ਲੈਣਾ।”¹⁰⁶

ਇੰਜ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਵਿਨੋਦ ਇੱਥੋਂ ਰੂਪਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿ ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ ਪਾਠ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਵਲੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਾਹਿਤ ਬਾਹਰੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰਬਪੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਡਾ. ਵਿਨੋਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਪਰੰਤੂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਜਿਥੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਣਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਹਕ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਣਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖ ਹੋਂਦ ਕਿਆਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।”¹⁰⁷

ਡਾ. ਵਿਨੋਦ ਕਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ,

“ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”¹⁰⁸

ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਹ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਂਤ ਦਾ ਉਦਾਰਵਾਦ ਜਾਂ ਨਿਰਣਾ-ਰਹਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਪਰ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ‘ਗਲਤ’ ਨੂੰ ਗਲਤ ਆਖਣ ਦੀ ਦਲੋਗੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।”¹⁰⁹

ਇੰਜ ਡਾ. ਵਿਨੋਦ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਾਵਿ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਸੀ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਹਿਤ ਦੀ ਸਹਿਤਕਤਾ ਜਾਂ ਸੌਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੰਤਨ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਜਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਮਲ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਾਵਿ

ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਮਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਰਕਸੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖਾਹਰਾ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਹਿਰੂ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ‘ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, (ਸੰਪ.) ‘ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ : ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਦਰਭ’ ਅਤੇ ‘Tradition and Experiment in Modern Punjabi Poetry’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਮਕਾਨਕੀ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਬਦਲ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਰਚਦੀ ਹੋਈ ਅਨੁਭਵ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਲੋੜ ਤਕਨੀਕੀ ਅਵਵੱਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਨਹੀਂ।”¹¹⁰

ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਰੈਡੀਕਲ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਤੋਂ ਆਧਾਰਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇਗਾ।

“ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਨਵੀਂ ਨਰੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ।”¹¹¹

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ, ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦੀ ਆਪ ਮੁਹਾਰਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਇਕ ਨਿਰਨਾਇਕ ਤੱਤ ਮੰਨਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਜੇਕਰ ਸਮਾਜੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਕੋਝ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਦੀ ਪਿੰਗਲਵਾੜੀ ਖੰਡਿਤ ਅਵਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਵੱਛਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ? ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਸਮਾਜੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੱਲ ਬੇਮੁੱਖ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਚੌਣ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਥਾਂ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਸਮਾਜਕ ਵਸਤੂ ਹੈ?”¹¹²

ਇੰਜ ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸੀ ਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ,

“ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਮਾਰਕਸਵਾਦ’ ਪੂਰਵ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਡਾਇਆਲੈਕਟਿਕ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮਿਲ ਭੋਗਾ ਹੈ।”¹¹³

ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਵਾਦ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਓਪਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਕਿ ਮੁਲਵਾਨ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ‘ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਦਰਪਨ, ‘ਕਥਾ ਸਨਮੁੱਖ’ (ਸੰਪਾ.) ਅਤੇ ‘ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਲੋਕ’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਰਚਨਹਾਰੇ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਕਦੋਂ ਪੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”¹¹⁴

ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਚੇਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਲਈ ਆਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਮਕਾਨਕੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਕਲਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸਿਰਜਣ ਕਰਮ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਸਾਮਿਅਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀਆਂ ਸਮੱਸਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਬੋਧ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਿਆਕਤੀ-ਸੱਚ ਤੇ ਵਿਆਪਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਸਮਤੌਲ ਪ੍ਰਤੀਤੀ। ਉਥੇ ਦੂਸਰਾ (ਕਲਾਕਾਰ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਸੀਮ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹¹⁵

ਉਹ ਕਲਾ ਦੁਆਰਾ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ,

“ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੁਣਛਾਣ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਲਾ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿੰਅਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਰਯ ਲਿਆ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤੱਤ ਦੀ ਕਮੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨ ਤੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।”¹¹⁶

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਰਚਨਾ ਰਚਨਹਾਰੇ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਆਪਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀ ਗੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ।”¹¹⁷

ਇੱਜ ਰਵੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਆਪਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਟੀ. ਐਸ.

ਈਲੀਅਟ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ ਦਿੱਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਿ, ਕਵੀ, ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ।

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਰੂਸੀ ਰੂਪਵਾਦ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਸ਼ੈਲੀ-ਵਿਗਿਆਨ, ਆਧੁਨਿਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦਿੱਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਸਮਰੱਥ ਚਿੰਤਕ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ‘ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ’, ‘ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ’, ‘ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ’, ‘ਪਾਰਗਾਮੀ’, ‘ਸਾਹਿਤ-ਵਿਗਿਆਨ’, ‘ਮੁਲ ਤੇ ਮੁਲਕਣ’ ਅਤੇ ‘ਰੂਪਕੀ’ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੂਜੈਲੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਂਟਿਲ ਹੈ। ਇੱਜ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਸਾਡੀ ਸਮੀਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੰਗ-ਚਿੱਤਰ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੱਤਰ (ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਨਾਵਲ) ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੱਤਰ (ਕਿੱਸਾ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਿਤ) ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਸਮਾਜ ਵੀ ਸਰਲ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਰਾਏ ਸਹਿਤ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਕਾਰ ਲੱਗੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਬਹੁ ਅਰਥਕ ਅਤੇ ਜਾਂਟਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਦੂਜੈਲੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਲਗਭਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਜਾਂਟਿਲ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”¹¹⁸

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੂਜੈਲੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਟਿਲ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੀਆਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ,

“ਕਾਵਿ ਸ੍ਰੀਜਣ ਹੈ, ਨਿਗਮਾਣ ਨਹੀਂ। ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਦੈ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਤੱਤ ਨਹੀਂ।”¹¹⁹

ਅਤੇ

“ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਉਪਰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।”¹²⁰

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਪਾਠ ਕੇਂਦਰਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਬਾਹਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤੱਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨੁਕਤੇ :-ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ਅਤੇ ਕਵੀ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਛੰਦ, ਲੈਅ, ਤੁਕਾਂਤ, ਅਲੰਕਾਰ-ਵਿਧਾਨ, ਵਿਅੰਗ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਿਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲਖਣਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਨਾਟਕੀ ਚੌਟ, ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਆਦਿ ਕਈ ਸਾਹਿਤ ਜੁਗਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਤਾਰਤਿਕ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਫਾਲਤੂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਜੁਗਤਾਂ ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਜੁੜ ਹਨ। ਇਹੋ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਸਤੂਪਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਨਿਆਇ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ। ਅਤਿਅੰਤ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਉਦੈ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਸਥਿਰ ਤੱਥ ਨਹੀਂ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।”¹²¹

ਉਹ ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਦੀ ਬਹੁ-ਆਰਥਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ,

“ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਨੰਗਾ, ਇਕੱਲ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਬਹੁ ਅਰਥਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਬਹੁ-ਅਰਥਕਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਅਨੇਕ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਿਧਤਾ ਨਹੀਂ, ਇਕੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਅਰਥ ਤਹਿਆਂ ਦਾ ਜੁੜਿਆ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦਾ

ਹੈ। ਇਸ ਬਹੁ-ਅਰਥਕਤਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਮੁੰਬਮਲ ਨਿਰੂਪਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”¹²²

ਇੰਜ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਦੀ ਬਹੁ-ਅਰਥਕਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਅਤੇ ਮੁਲ-ਸਾਪੇਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ,

“ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਡਾਇਲੈਕਟ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਨੇਮ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਨੂੰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕੌਣ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਚੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਗਤ ਦਾ ਅਜਨਬੀਕ੍ਰਿਤ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।”¹²³

ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਜਨਬੀਕ੍ਰਿਤ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਵਸਤੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਸਲੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਹੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ-ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਇਕੋ ਕਿਰਤ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਸਾਡਾ ਜ਼ੋਰ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਉਪਰ ਹੈ।”¹²⁴

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ,

“ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿ੣ਦਾ ਹੈ।”¹²⁵

ਉਹ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸੁਹਜ ਹੋਵੇ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ, ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਮੁਲਵਾਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿਧ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ ਨੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ-ਪਾਠਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਮੂਲਕ (textual study) ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਰੂਪਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਧੇਖ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਪੜ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਮੁਦ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸਾਧੇਖ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤੱਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ‘ਪਾਠ’ ਦੇ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ’ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ।

ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨੇ ‘ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ’, ‘ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ’, ‘ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ’, ‘ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ : ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ’ (ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਵਾਦ), ਅਤੇ ‘ਕਵਿਤਾ ਅਕਵਿਤਾ ਚਿੰਤਨ’ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਰੂਪਵਾਦੀ ਅੰਤਰ ਦਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੱਤੜ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ। ਡਾ. ਨੂਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ’ਤੇ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਡਾ. ਨੂਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਅਦਵੈਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਨੂਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੱਖ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ, ਸਗੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਜਗਤ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।”¹²⁶

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ’ਤੇ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ,

“ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਿੰਨੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਚੇਤ ਬਣ ਸਕੇ, ਉਨੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਸ਼ੈਲੀ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਬਿੰਬ, ਕਾਵਿ-ਸੁਹਜ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।”¹²⁷

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਚੇਤ ਬਣੇ ਉਸ ਉਪਰ ਥੋਪੀ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਵਿਤਾ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਫੈਲਦੀ ਸਗੋਂ, ਅੰਤ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਤਕ ਵੀ ਫੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਤਰ ਇਕ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਸਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਹੈ।”¹²⁸

ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਡਾ. ਨੂਰ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ-ਬੱਧਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ,

“ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ-ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।”¹²⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿ ‘ਕਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਲੋਤਾਰੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ’ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨੇ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਕਵਿਤਾ, ਅਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਐਂਟੀ ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੋ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਉਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਡਾ. ਨੂਰ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੂਪਵਾਦੀ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਅੰਤਰ ਦਿਸ਼ਟੀਆਂ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਭਾਵੇਂ ਲਗਭਗ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਰੰਭ 1957 ਈ। ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ’ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ

ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਗਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਅਗੂਸ਼ਰ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ, ਵਿਚਾਰ ਔਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਪੰਨਾ 4
2. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 8
3. Blum, Alan F., Socrates, page 108
4. ਪਲੇਟੋ 'ਰਿਪਬਲਿਕ' (ਅਨੁ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸੀ) ਪੰਨਾ 383
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 397
6. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 25
7. Scott. James, Making of Literature, page 59
8. Green. W.C., The Greek Criticism of Poetry, page 22
9. Atkins-J.W.H., Literary Criticism in Antiquity, page 239
10. Ibid, op. cite, page 48
11. Dryden John, Dryden's Essays Vol I, page 39
12. Johnson, Samuel, Life of Dryden, Works, page 102
13. -do-, Preface to Shakespeare, page 17
14. -do-, Lives of Poets, page 102
15. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31
16. Wordsworth, Cited in, Critical Approaches to Literature, page 330
17. Coleridge, S.T., Biographia Literaria, page 194
18. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31
19. Mathew. Arnold, Essays in Criticism, page 41
20. -do-, On the Study of Celtic Literature, page 80
21. -do-, Cited in Critical Approaches to Literature, page 31
22. ਚੇਰਨੀਸੇਵਸਕੀ, ਹਵਾਲਾ, ਡਾ. ਨਰੋਤਮ ਨਾਗਰ 'ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਹਿਤਯ ਅੰਤਰਾਲਾਂ' ਪੰਨਾ 155
23. ਦਾਬਰੋਲਿਊਬੋਵ, ਹਵਾਲਾ, ਪੰਨਾ 212
24. Croce, Benedetto, Aesthetic, page 21

25. ਕ੍ਰੋਚੇ, ਹਵਾਲਾ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 43
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11
27. Otto Kuusinen (Editor) Fundamentals of Marxism-Leninism, page-30
28. Marx Karl, ਹਵਾਲਾ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸੀ, ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 176
29. Marx, Engles, On Literature and Art, page-58
30. Lukacs Georg, Studies in European Realism, page 02
31. -Ibid-, page 44
32. -Ibid-, page 59
33. -Ibid-, page 142
34. T.S. Eliot, Selected Essays, Page-21
35. -Ibid-, op. cite, page 27
36. Richard, I.A., Philosophy of Rhetoric, Page-76
37. Victor Shklovsky, Cited in, The Attack on Literature Page-127
38. Victor Erlich, Cited in, Concept of Criticism by Rene Wellek, Page 47
39. Rao, B. Rama Chandra and other's (ed.) 'Critical Approaches to Literature and Research Methodology & Miscellany' Page-203
40. J. Mukaravsky, Quoted by Rene Wellek 'Discriminations'. Further Concepts of Criticism, Page-278
41. ਜੇ. ਸੀ. ਰੈਨਸਮ, ਹਵਾਲਾ ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਨਵੀਨ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪੰਨਾ 67
42. Cleanth Brooks, 'Irony as a Principle of Structure of Cit, Page 61
43. ਐਲਨ ਟੇਂਟ, ਹਵਾਲਾ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਨਾ 62
44. Edward stankiewicz, linguistics and the study of Poetic Language, Style in Language (Ed.) Thomas E. Sebco, Page-70
45. Koerner E.F.K., F.d. Saussure, The origin and development of his Linguistic thought in Western Studies of Language- Page-38
46. Culler, Johnathan, 'Saussure' Page-50
47. -Ibid-, page 109
48. Barthe Ronald, The Pleasure of the text, Page-17

49. Lotman, Yury M., The Structure of the Artistic text, Page-61
50. Lacan, Jacques, The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis Page-21
51. Faucaul, Michel, The Archaeology of knowledge, Page-37
52. ਉਹੀ, The Birth of the Clinic, Page-19
53. ਡਾ. ਤਰਲੇਕ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ, ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਪੰਨਾ 11
54. Roland Barthes: 'op. cit' Page-146
55. ਜੂਲੀਆ ਕ੍ਰਿਸਤੋਵਾ, ਹਵਾਲਾ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਨਾ 118
56. Culler, Jonathan, The Persuit of Signs, Page-106
57. Derrida, Jacques, Writing and Differences, Page-146
58. ਯੱਕ ਦੈਰਿਦਾ, ਹਵਾਲਾ ਡਾ. ਤਰਲੇਕ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13 14
59. ਯੋਗਿੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 09
60. ਕਿਸ਼ਨ ਦੇਵ ਝਾਰੀ, ਭਾਰਤੀਯ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਨਾ 18
61. ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ (ਅਨੁ. ਡਾ. ਨਵਰਤਨ ਕੁਪਰ) ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਨਾ 18
62. ਭਰਤਮੁਨੀ (ਉਧਰਿਤ ਉਹੀ), ਪੰਨਾ 93
63. ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41
64. ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ, ਹਿੰਦੀ ਅਭਿਨਵ ਭਾਰਤੀ, ਪੰਨਾ 503
65. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 640
66. ਮਿਸਰ ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ (ਆਚਾਰੀਯ), ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 79
67. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 104
68. ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ, ਧਵਨਿਆਲੋਕ 1.1 ਵਿੱਤੀ ਭਾਗ
69. ਮੰਮਟ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ : ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤਰੀ) ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ 1
70. ਮੰਮਟ, ਉਹੀ ਰਚਨਾ, 4. 41 ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਭਾਗ, ਪੰਨਾ 82
71. ਉਹੀ, 2. 12, ਅਨੁਵਾਦ, ਪੰਨਾ 09,
72. ਉਹੀ, 2. 22, ਅਨੁਵਾਦ, ਪੰਨਾ 23
73. ਮਿਸਰ ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 94
74. ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72
75. ਓਪ੍ਰਤੀ ਥਾਣੇਸ਼ਚੰਦ੍ਰ, ਧਵਨਯਲੋਕ : ਏਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 35
76. ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ, ਭਾਰੀਤਯ ਕਾਵਿਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 12
77. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67
78. ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਰਚਨਾਵਲੀ ਭਾਗ 1 (ਸੰਪ. ਸ. ਸ. ਕੌਹਲੀ), ਪੰਨਾ 29
79. ਪਿ੍ਰ. ਤੇਜ਼ਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 110
80. ਪ੍ਰ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਦਾ ਸਪੀਰਟ ਆਫ ਐਰੀਅਨਟਲ ਪੋਇਟਰੀ, ਪੰਨਾ 107
81. ਉਹੀ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਕ (ਸੰਪ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ), ਪੰਨਾ 17
82. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28
83. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 130
84. ਕੋਸਰ ਸਿੰਘ ਕੋਸਰ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ (ਸੰਪ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 236
85. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ, ਪੰਨਾ 10
86. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
87. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 61
88. ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨੇ 13-14
89. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 37
90. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 40
91. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ, ਪੰਨਾ 128
92. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27
93. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 130
94. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 185
95. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 112
96. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 119
97. ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ, ਸੇਧਾਂ ਸਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ (ਸੰਪ. ਪੁਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ), ਪੰਨਾ 118
98. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 164
99. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 163
100. ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ, ਰਵੀ ਚੇਤਨਾ (ਸੰਪ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਜੀ), ਪੰਨਾ 138
101. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35
102. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 87
103. ਡਾ. ਕੋਸਰ ਸਿੰਘ ਕੋਸਰ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਨਾ 21
104. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 83
105. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18
106. ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨੇ 17 18
107. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 47
108. ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ (ਸੰਪ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 173

109. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
110. ਡਾ. ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲਾਲੀਆ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ : ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਤਕ ਸੰਦਰਭ, ਪੰਨਾ 107
111. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 77
112. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 108
113. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 47
114. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ- 4, ਪੰਨਾ 47
115. ਉਹੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਦਰਪਨ, ਸੰਪਾਦਕੀ, ਪੰਨਾ 3
116. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3
117. ਉਹੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ, ਪੰਨਾ 36
118. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨੇ 17, 18
119. ਉਹੀ, ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਪੰਨਾ 9
120. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2
121. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 7, 8
122. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11
123. ਉਹੀ, ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 26
124. ਉਹੀ, ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਪੰਨਾ 87
125. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 9
126. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ, ਪੰਨਾ 11
127. ਉਹੀ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ
128. ਉਹੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਸਿਧਾਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ 9
129. ਉਹੀ, ਸਾਹਿਤ : ਸਿਧਾਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਪੰਨਾ 11

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ

ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਨਾਮਵਰ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਰੱਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਜਿਸ ਬੈਧਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਉਹ ਰੋਮਾਨੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਸੀ।

“1955 ਤੋਂ 1966 ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਦੌਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕਈ ਧੜੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। 1964 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੋਂ ਫਾੜ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਖਰ 1966 ਈ. ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਿਮਾਰ ਜਿਹਾ ਸੂਬਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।”¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਕਿ ਰੱਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

“ਉਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਤੇ ਸਰਬਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਮਨਨ ਪੰਜਾਬੀ

ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਫਿਕਰਮੰਦੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ/ਵਟਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉਪਰ ਉਸਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਟੋਰ ਚਿਤਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।...ਸੱਠਵਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੇਵਸੀ, ਨਿਰਾਸਾ ਤੇ ਸਹਿਮ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨੋ-ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਸੰਕਟਾਂ ਤੇ ਅਵਚੇਤਨੀ ਗੰਢਾਂ ਨੂੰ ਕਟਾਖਸ਼ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੱਧਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜਕ ਸਰਗਰਮੀ ਅਤੇ ਵਡੇਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਚੇਤਨ ਮੱਧਵਰਗ ਦੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਰੁਮਾਂਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਮਲਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਪਤਨਸ਼ੀਲ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਦੇ ਸਹਿਮ ਅਤੇ ਕੁੰਠਾ ਦੇ ਤਥਾ ਕਬਿਤ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮ-ਪੀੜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।²

ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੁਰਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਜੀਵਨ ਦਵੰਦਾਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲ 'ਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਕਈ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਕਿਸੇ ਇਕਹਿੇ ਵਾਦ ਜਾਂ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸੀਮਤ ਘੇਰੇ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲਾ ਸੰਸਾਰ, ਕਾਵਿ-ਬੋਲ, ਆਜ਼ਾਦ ਬੁਦਦਾਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਵਿਲੱਖਣ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲੇ ਦਿਸ਼ਟੀਕੌਣ ਸਦਕਾ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਉਸਦਾ ਕਾਵਿ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਦੇ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਟਕਸਾਲੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਵੇਕਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਨਾਹਰੇਵਾਦੀ ਜਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਇਸੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੀਵਨ-ਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਇਕ ਹਸਾਸ ਤੇ ਚੇਤਨ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਅੱਗੇ ਸਦਾ ਹੀ ਨਵੇਂ ਦਿਸਹੱਦੇ ਖੁੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਫਰ ਦੌਰਾਨ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ/ਕਾਢਾਂ ਨਾਲ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ; ਪਿੰਡ, ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਅਤੇ ਅਘਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਲਹਿਰਾਂ, ਧਾਰਾਵਾਂ, ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੇ ਕੋਟੀਆਂ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਉਤਾਰ (ਉਤਾਰੇ ਤੇ ਤਿਆਗੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ) ਹਨ।”³

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਦ ਦੇ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਅਤੇ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕਾਵਿ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ,

“ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਭਾਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਵਾਦ, ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਚੌਖਟੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਪੂਰਵਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਲਹਿਰਾਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਦਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਚੌਖਟਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਰੋਤ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਆਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (Menolistic view) ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ-ਕੇਂਦਰਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸਤਹੀ ਗੀਪੋਰਟਿੰਗ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਇਕਾਰਥੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਕ ਸੀਮਤ ਰਹੀ।”⁴

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਇਕ ਕੇਂਦਰਵਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਸੱਗੋਂ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸੱਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਗੰਭੀਰ ਸਾਹਿਤਕ ਜਗਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਚ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਕਰੂਰ ਪ੍ਰਤੀਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਸਦਕਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਧੂਰਵੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਨਵੀਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”⁵

ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ : ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਧ, ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਤਮ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਨਪ ਰਿਹਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਰਿਹਾ ਨਿਘਾਰ, ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਖੋਖਲਾਪਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕਾਵਿ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਜਿਵੇਂ : ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ, ਸਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਸ.ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਹਸਰਤ, ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਵੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਨੂੰ ਨਵੇਕਲਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ-ਬੋਧ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਤੱਤ ਹਾਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਲੈਂਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ

ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਸਤੂ ਜਗਤ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਮੂਲਪਰਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਇਸ ਲੈਂਜ ਨੂੰ ਸੁਕੇਂਦਿੱਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਹੈ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਅਸਤਿਤਵ ਵਾਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਰਜੀ। ਇਹ ਵਾਣੀ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖਲਾਅ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੂਰੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਘੋਰਗੀ ਫਰੰਟ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਵਰਸ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ-ਸਮਾਜਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੰਦ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਆਰਥਕਤਾ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਬੇਹੱਦ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਆਪੋ-ਧਾਪੀ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੱਚਾਈ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਲਾਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ।”⁶

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਧਦੀ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਚਿੱਤਰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :-

ਹਰ ਛਿਣ
ਆਪਣਾ ਆਪ
ਬਣਦੇ, ਬਣਦੇ
ਬੀਤ ਚੱਲੇ ਹਾਂ
ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਕੱਲੇ ਹਾਂ।
ਮਾਂ, ਬਾਪ
ਧੀ, ਪੁੱਤਰ
ਪੋਤਰੇ...

ਕਾਲ-ਗਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਨ

ਉਸ ਬਿੰਦੂ ਦਾ

ਜੁ...

ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ...

ਨੂਰ ਵਿੱਚ ਨੂਰ ਵਾਂਗ

ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਲਗਾਤਾਰ

ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਲਗਾਤਾਰ

‘ਨੂਰ ਵਿੱਚ’ ਨੂਰ ਵਾਂਗ ਵਿਆਰਥ ...

ਹਰ ਛਣ...⁷

੦-੦-੦

ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਅਸੀਮ, ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਵਿਚਰਦੇ

ਛਣ, ਛਣ ਦਾ ਸੱਚ ਭੋਗਦੇ,

ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬਾਪ,

ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ,

ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਤੀ ਹਾਂ।

ਇਹ ਸਾਡੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ,

ਕਿ ਅਸੀਂ, ਹਰ ਇਕ ਲੇਬਲ ਭੋਗਦੇ ਹਾਂ,

ਪਰ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਵੀ ਲੇਬਲ ਨਹੀਂ।⁸

ਆਧੁਨਿਕ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵਿਆਕਤੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਗਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝਾ ਹੈ। ਸਭ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਆਕਤੀਵਾਦੀ ਆਤਮ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰੁਚੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਹੋਰ ਗਰੀਬ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨੇ ਭੇਦ ਭਾਵ, ਉਚਿ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵਾਰਥੀ ਸੋਚ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਹਿੱਤ ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋ

ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਪਾਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਆਮ ਪਾਠਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਗਰ, ਮਹਾਂਨਗਰ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਜਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਤੀਬਰ ਤਲਾਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਟਾਖਲ ਉਸ ਸਥਾਪਨਾਵਾਦ, ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾਵਾਦ ਤੇ ਇਕਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪਿਲਾਫ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹੋਂਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਲਾਸਿਕੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਲਾਸਿਕੀ ਸਮਾਜਵਾਦ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਭਾਵੁਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸੇ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਗਤੀਸੀਲ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਪਛੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”⁹

ਰਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਉਸਰ ਰਹੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਕਾਲਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਰਿਹਾ। ਅਨੁਭਵਹੀਣ ਰਚਨਾ 'ਤੇ ਉਹ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਵੀਂ ਹੋਂਦ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਗਸਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖੋ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਜੰਗਲੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਵੇਂ

ਸਮਾਜਵਾਦੀ। ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਬਿਖਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਰੁਣਾ-ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਪ-ਭਾਵਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 'ਚ ਲੰਘਦਿਆਂ ਉਹ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹⁰

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਇਹ ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਨਿਰਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨੋਗੁਝਲਾਂ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਤਰਮਨ ਦੀਆਂ ਢੁੰਘਾਈਆਂ ਦਾ ਬੈਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਰੇਤ ਲੈ ਤੁਰਦੇ ਰਹੋ,
ਸਾਡੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ!
ਬਰਫ, ਤਾਰੇ, ਆਸਮਾਨ!
.....
ਆਪ-ਸਨਮੁਖ ਸੱਚ ਸਨਮੁਖ!
ਧਿਆਨ ਬਿਨ, ਕਿਹਾ ਗਿਆਨ!
ਆਪ ਮੰਜ਼ਿਲ, ਆਪ ਰਸਤਾ, ਆਪ ਰਾਹੀਂ
ਆਪ ਬਿਨ ਅਨਾਪ ਦੀ,
ਕਿੰਜ ਹੋਵੇਗੀ ਪਛਾਣ!
ਰੇਤ ਲੈ ਤੁਰਦੇ ਰਹੋ,
ਸਾਡੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ!¹¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅੰਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅੰਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਹਨ।

“ਇਨਸਾਨੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਜੀਉਣ ਵਾਲੇ ਰਵੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਅੰਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਆਦਿ-ਜੁਗਾਦੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਅੰਰਤ-ਮਰਦ ਨੂੰ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਉਹ

ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰੁਪਾਂਤਰੀਕਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹²

ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅੰਰਤ-ਮਰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇਹ-ਆਨੰਦ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਲਾਘੂ ਮਨੁੱਖ ਵਰਜਿਤ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਟੁੱਟਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੇਗਾਨਗੀ ਅਤੇ ਵਿਸੰਗਤੀ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ’ਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਘੋਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਨ ਨਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਟੇਟਜ਼ ਪੈਣਗੀਆਂ, ਪਹਿਲੀ ਸੀਮਤ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਦੂਜੀ ਅਸੀਮ ਜਾਂ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤੇ ਤੀਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਵਸਥਾ ਦੀ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਪੜਾਅ ਮੈਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਤੈਅ ਕੀਤੇ ਹਨ।”¹³

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਖਾਵੇ ਜਾਂ ਮਖੌਟਾਧਾਰੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਖਾਵੇਧਾਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਏਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ,
ਆਪਣੇ ਜਿਹੇ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ
ਐਸ-ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ,
ਜਦ ਕੈਫੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਦੇ ਹਾਂ

ਹਾਲ 'ਚ ਬਹਿਣੋਂ ਸਦਾ ਝਿਜਕੀਏ
ਕਿਸੇ ਨਵੇਕਲੇ ਕੈਬਨ ਦੇ ਵਿੱਚ
ਕਾਲ-ਬੈਲ ਦਾ ਬਟਨ ਦਬਾ ਕੇ
ਸੱਦ ਬਹਿਰੇ ਨੂੰ ਦੋ ਕੱਪ ਚਾਹ ਦਾ
ਆਰਡਰ ਦੇ ਕੇ ਕਰਟਨ ਖਿੱਚੀਏ
ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀ ਨੂੰ ਕਹੀਏ!

ਏਸੇ ਥਾਂ ਬਿਮਲਾ ਨਾਲ ਬਹਿ ਕੇ
ਏਸੇ ਥਾਂ ਕਮਲਾ ਸੰਗ ਲੈ ਕੇ
ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਰੋਮਾਂਸ ਭਰੀ ਮੈਂ
ਇਕ ਚੁਆਨੀ ਖਰਚ ਕੇ ਆਪਾ
ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ,
ਇਸ ਕੈਬਨ ਨੂੰ ਸੀਸਾਂ ਦੇਈਏ।
ਰੋਜ਼ 'ਪਲਾਜ਼ਾ' ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।
ਯਾਰਾਂ ਬਾਸਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹੀਏ,
ਛੁੱਲ ਛੁੱਲ ਬਹੀਏ।¹⁴

0-0-0

ਹਸਰਤ ਇਹ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਚ ਹੈ ਕਿ
ਨਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖਬਰ ਨਾਲ
ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ
ਹੋਰ ਖਬਰਾਂ ਨਾ ਸੁਣਾਉਂਦੀ।
ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਮਾਣ ਲੈਂਦਾ
ਪੀੰਘ-ਹੁਲਾਰੇ ਇਸ ਪਿਤਾ-ਭਾਵ ਦੇ।
ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਈ
ਗੁੰਜਦੀ ਹੈ
ਦੋਧੀ ਤੇ ਪਨਸਾਰੀ ਦੀ ਵਾਜ਼
ਵੁੱਖ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚ ਸੂਲ।
ਫੇਰ ਸੱਜਰੇ ਦਿਨ ਦੀਆਂ
ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਕਾਲੀ ਧੂੜੇ ਉੱਤੇ।¹⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ
ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲਾ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਪਾਤਰ ਫੌਕਾ
ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਦਿਖਾਉਣ

ਲਈ ਝੂਠ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਸਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਆਰਥਕ
ਮੰਦੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਆਮਦ ਦੀ ਖਬਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦੀ ਹੈ
ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਉਹ
ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ
ਖਬਰ ਵੀ ਉਸ ਲਈ ਬੇ ਮਾਇਨੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਤਣਾਅ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ
ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸਫਰ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ
ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ, ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ,
ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਆਦਿ।
ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਅਨੁਭਵਹੀਣ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਬੋਧਿਕ
ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ
ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ
ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ,

“...ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਸਤੂ
ਜਗਤ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ
ਮਨੋਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ
ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਇਸ
ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੀ ਹੈ।”¹⁶

ਅਜੋਕਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਾਸ਼ੀਲ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ
ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਵਾਂ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਹੇਠ
ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕ ਵਿਕਾਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਵ-
ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਲਟੀਨੋਸ਼ਨਲ ਕੰਪਨੀਆਂ
ਵਿਕਾਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਰਥਕ ਢਾਚੇ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

“ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ
ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਪਭੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਕਰਦਾ
ਹੈ। ਇਹ ਉਪਭੋਗਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਿਖਦੇ-ਅਣਦਿਖਦੇ ਅਤੇ
ਭੇਤ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਫੈਲਾਅ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਪਨੀਆਂ
ਤੱਕ ਘਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ-ਤੰਤਰ ਦੇ ਜਟਿਲ ਪਾਸਾਰੇ ਰਾਹੀਂ
ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਭੋਗ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਉਤਪੰਨ

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਦਾ 'ਸੁਪਨਾ' ਨਹੀਂ, ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਭੋਗ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਭੋਗਤਾ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇਹ, ਕਾਮਨਾ, ਸੈਕਸ ਤਕ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਤਣਾਅ ਖੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”¹⁷

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੇਗਾਨਗੀ, ਇਕੱਲੇਪਨ ਅਤੇ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਅਤੇ 1984 ਈ. ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰਚਨਤਾਮਕ ਅਨੁਭਵ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂਕਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਉਪਭਾਵਕਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਹੱਲ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਕਟ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਫੰਡਾਮੈਂਟੇਲਿਸਟਸ ਹੋਣ।

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਆਮ ਮਾਨਵ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੌਮਲ ਕਵੀ ਮਨ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਅਣਹੋਣੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :-

ਕਾਂਗੋ ਦੇ ਕਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ
ਦਿਲ ਦਾ ਹਰ ਤੁਪਕਾ ਮੱਚਿਆ ਹੈ,
ਰਾਤਾਂ 'ਚ ਸਰਘੀ ਜਨਮ ਲਉ
ਅੱਜ ਮਿਲਦੇ ਪਏ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨੇ।
ਕੀ ਹੋਇਆ ਲੋਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਿਆਂ
ਤੂੰ ਕਰਨੀ ਤੋਂ ਸ਼ਰਗਿੰਦਾ ਹੈ,
ਤੂੰ ਕਰਨੋ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ,
ਪਰ ਅੰਤਿਮ ਇਹ ਚਮਕਾਰੇ ਨੇ।

ਹੁਣ ਸੰਗਲਾਂ, ਬੇੜੀਆਂ, ਹੱਥਕੜੀਆਂ,
ਡਾਲਰ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣੀ,
ਪਰਚੰਡ ਹੈ ਅਗਨ ਅਜਾਦੀ ਦੀ,
ਸੜ ਜਾਣੇ ਕੂੜ ਪਸਾਰੇ ਨੇ।¹⁸

ਸ਼ਾਪਸਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸੰਵਾਦ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਨੇ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ

“ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਤਾਕਤਾਂ/ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬਿਜ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਹਸਤੀ/ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਕ ਸੰਸਕਾਰ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਜੋ ਸਾਡੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸੀ, ਅੱਜ ਇਹ ਪਹਿਚਾਣ ਖੁਸਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਬਾਜ਼ਾਰਵਾਦ, ਦੇਹਵਾਦ ਆਦਿ ਕੁਰਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਤਾਕਤਾਂ ਮਨੁੱਖ 'ਤੇ ਬੋਪਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਲਾਰ, ਬੇਬੱਸ, ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣਾ ਤੇ ਐਬਸਰਡ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰੂ ਹੋਣਾ ਵਾਜਿਬ ਹੈ।”¹⁹

ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਨਗਰ, ਮਹਾਂਨਗਰ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ, ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਬਦਲਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠਕ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਖੇਤਰੀਵਾਦ ਤੋਂ ਉੱਚਿਆ ਉੱਠ ਕੇ ਗਲੋਬਲ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵੱਸ ਰਹੇ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਗਲੋਬਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਛਾਪੀਏ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ

ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋਵੇ। ਗਲੋਬਲ ਵਾਰਮਿੰਗ, ਵਿਸ਼ਵੀ ਆਰਥਕ ਮੰਦਵਾੜਾ, ਮਲਟੀਨੈਸ਼ਨਲ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਆਰਥਕ ਬਸਤੀਆਂ, ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰੁਲ ਕੇ ਜੀਅ ਰਹੇ ਇਨਸਾਨ, ਕੁੱਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਰਹੀ ਅਥਾਹ ਦੌਲਤ, ਸਿਆਸੀ ਭਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਡਰੱਗ ਕਲਚਰ, ਦੇਹ-ਵਿਉਪਾਰ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼, ਏਡਜ਼, ਕੈਂਸਰ ਤੇ ਹੋਰ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ, ਧਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੀ ਅਸਾਵੀਂ ਵੰਡ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਦੀ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸੋਰਕਾਰ, ਨਾਗੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਲੋੜਾਂ, ਕਠੋਰ ਸੱਚ ਸੋਹੇ ਪਾਸ਼ ਪਾਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਸਾਸ ਆਪੇ, ਵਿਸ਼ਾਦ, ਰੰਗ, ਜਾਤ ਦੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਵਿਕਤਰਾ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੁੱਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸੂਖਮ ਭਾਵੀ ਇਸ਼ਕ, ਹੁਸਨ ਦੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਵੀ ਯੋਗ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।”²⁰

ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਦਾ ਆਤੰਕ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ, ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਖੋਖਲਾਪਨ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਿਘਾਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪਨਪ ਰਿਹਾ ਭਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗਰੀਬ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸੋਸ਼ਣ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :-

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਵੀ
ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਅਭਿਲਾਸਾ ਹੈ
ਸਭ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ,
ਸਰਬ ਨਾਸ਼ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਨ।
ਏਕਤਾ, ਬਗ਼ਬਾਰਤਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ
ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ,
ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਹਉਂ ਦੀ
ਜੰਗ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ।²¹
੦-੦-੦

ਗੱਲ ਚਾਹੇ ਸਾਊਂਦੀ ਅਰਥ ਦੀ ਹੋਵੇ
ਫਲਸਤੀਨ, ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਂ ਈਰਾਕ ਦੀ
ਭਾਰਤ, ਇਜ਼ਰਾਇਲ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ
ਰੂਸ, ਕੋਰੀਆ ਤੇ ਈਰਾਨ ਦੀ-
ਗਲੋਬ ਉਤੇ ਹਰ ਥਾਂ, ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਸਿਸਟਮ ਉਸਰ ਆਏ ਹਨ।
ਚੱਕਰਵਯੂਹ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ, ਅੱਜ ਦਾ ਇਨਸਾਨ
ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਤਕ ਲੜਦਾ ਹੈ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬੇਖਦ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ
ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਈ ਬੋਲਦਾ
ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ²²

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰਦੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ/ ਸੁਖਾਵੇਂ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਣਾਅ ਗੁਸਤ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਾਠਕ ਅੱਗੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮਾਂ ਦੇ ਮੰਦ-ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ‘ਰਵੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਨਵੀਨਤਮ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²³

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਅੰਤਰਗਾਸ਼ਟਰੀ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਉਹ ਨਵੇਕਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਭਾਵੁਕ ਜਾਂ ਉਪਭਾਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕ ਜਾਂ ਉਪਭਾਵਕ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਢੰਗ ਸੀ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਉਸਰ ਰਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ

ਗਿਆਨ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਦਿੱਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਦਿੱਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਰੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਾਧਨ ਹਊਮੈਂਵਾਦੀ ਸਨਕੀਪਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜੇ ਪੁੱਜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬੌਧਿਕ, ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਯੁਕਤੀ ਦੇ ਸਵੱਸਥ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਅੰਗ ਭਰੀ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹੀ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ, ਸਰੋਂ ਇਕ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਅੱਗ ਤੇ ਅੱਗ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਨਿਖੇੜਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।”²⁴

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਦਿੱਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਫੇਕੇ ਦਿਖਾਵੇ ਅਤੇ ਅਖੰਤੀ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੱਦ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਮਾਜਕ ਸੱਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦਿੰਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਹਿਤ ਤੋੜਣ 'ਚ ਵੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਸ ਅਖੰਤੀ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:-

ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਅਸੀਂ ਨਿੰਦਿਆਂ ਕਰਦੇ,
ਕਲਪੁਨੀ 'ਤੇ ਹਾਸਾ ਪਾਉਂਦੇ।
ਬੌੜੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅਸਾਡੀ,
ਨਜ਼ਰ ਸਦਾ ਚੌਕੰਨੀ ਰਹਿੰਦੀ।
ਬਗਲੇ ਵਾਂਗ ਜੇ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦਦੇ,
ਕੰਨ ਸਦਾ ਬਿੜਕਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ।
ਜਦ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ,
ਟੁੱਟ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਉਂ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ
ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਭੁੱਖਾ ਟੁੱਕ 'ਤੇ ਟੁੱਟੇ।²⁵

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਪ੍ਰਤੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਹਿੱਤ

ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਕਿ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਕਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸਮਾਂ : ਵਾਯੂ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਧੂਨੀ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਆਦਿ ਹਨ। ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਮਿਆਰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਨਿਘਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਨਫਰਾਦੀਅਤ ਤੇ ਵਜੂਦੀਅਤ ਦੇ ਅੱਸ਼ ਇਕ ਸਹਿਜ ਤਣਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਵਿਚਕਾਰ ਟੱਕਰ ਹੈ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ।”²⁶

ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸਵਾਰਥੀ ਹਿੱਤਾਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਤਨਾਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਪ੍ਰਤੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਜੰਗਲ, ਜੰਗਲ ਕੱਟੀ ਜਾਵੇ,
ਵਣ, ਤਿਣ ਜਿੰਦਗੀ ਪੱਛੀ ਜਾਵੇ!
ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੈਸਾਂ, ਧੂਆਂ
ਪ੍ਰਤੇ ਵਿੱਚ ਓਜ਼ੋਨੀ ਤੈਹਾਂ।
ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਤੇ ਦੀ ਘੰਟੀ,
ਭੋ, ਜਲ ਹਵਾ 'ਚ ਵੱਜੀ ਘੰਟੀ!
ਨਾ ਇਹ ਵੇਖੇ, ਸੁਣੇ ਨਾ ਸਮਝੇ
ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਇਹ ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ
ਗੰਦ ਫਲਸਫਾ, ਗੰਦ ਹੀ ਸੈਲੀ-
ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਫੈਲੀ।
ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਮੌਤ ਦਾ ਪਹਿਗਾ,
ਚੱਕਰਵਧੂ 'ਚੋਂ ਕੱਢੇ ਕਿਹੜਾ ? ? ?²⁷

ਇਹ ਕੂੜਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਲਈ ਪ੍ਰਤਾ
ਸਵਸਥ ਸੌਚ, ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਲਈ ਪ੍ਰਤਾ
ਆਦਮ-ਬੋ, ਆਦਮ-ਬੋ ਕਰਦੇ,
ਇਸ ਕੂੜੇ ਦੇ ਚੱਕਰਵਧੂ ਨੂੰ,

ਕਿਹੜਾ ਸੂਰਾ ਤੋੜ ਸਕੇਗਾ ?
ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਦੇ ਲਈ,
ਸਭ ਦੀ ਸੁਰਤੀ ਜੋੜ ਸਕੇਗਾ ?²⁸

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਗਤੀਸੀਲ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਪਛਾਣਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਜਗਤ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਨੁਹਾਰ, ਜਲਦੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਵਾਲੇ ਐਟਮ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲੇ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁੰਝਲਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਧੂਰਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਮਾਨਵੀਂ ਹੰਬਲੇ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਜ਼ਿਉਣ-ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸੁਨੋਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ।”²⁹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰਹੀ ਹੈ।

“ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਵਾਸ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਦੂਜੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਗਲੋਬਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਤੇ ਕੌਮੀ ਪਛਾਣ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਪਾਰ-ਗਲੋਬਲੀ ਸੰਵਾਦ ਉਸ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਬੂਰੂ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸਥਾਨਕ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਅਤੇ ਪਾਰ-ਗਲੋਬਲੀ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਦਵੰਦ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਖੂਬਸੁਰਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।”³⁰

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਚਾਹਤ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਦਰਦ ਉਸ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਤਣਾਅ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਖਲਾਅ ਵਿੱਚ ਲਟਕਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਜਦ ਵੀ ਚਾਹਿਆ,
ਪੁੱਟਾਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਸੜਕ 'ਚੋ
ਪੱਟ 'ਚੋ ਨਜ਼ਰਾਂ,
ਹੇਠ ਛਾਤੀਓਂ,
ਧੜ ਬਿਸਤਰ 'ਚੋ
ਹੱਥ ਬੁਹਮੰਡ ਤੇ
ਸੌਚ ਹੋਂਦ 'ਚੋ-
ਜਖਾਂ ਉਤੇ ਲੂਣ ਛਿੜਕ ਕੇ,
ਇਸ ਚਾਨਣ ਨੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ
ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਾਇਆ।
ਮੇਰੇ ਵਰ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਬਣਾਇਆ।³¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਣਿਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਆਦਿਮ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਪਣੱਤ ਵਾਲੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੂਰ ਉਹ ਪੁਗਾਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੇਗਾਨਗੀ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਣੱਤ ਲਈ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਮਿਥਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤਕ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇਗੀ। ਯਕੀਨਨ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨਵੇਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ।”³²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚਲੇ ਲਘੂ ਮਾਨਵ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਸੰਗਤੀ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ, ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ, ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਵਿਕਾਸਸੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਟ, ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਸਮਕਾਲਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਅ) ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ‘ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ’ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਕਵੀ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰੇ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਯਥਾਰਥ ਵੱਲ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਅਕਸਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰੀ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਗ, ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਵਰਗ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਢਲ ਕੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਂਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ਼ ਸਮੂਹਕ ਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਿਲ ਕੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।”³³

ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਹਰੇ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਵੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਾਵਿ ਉੱਤੇ ਠੋਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਵੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ,

“ਕਵੀ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਪ੍ਰਿਜਮ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਜਮ ਵਾਂਗ ਕਵੀ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਵੇਕ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਤਾਰ ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਨੰਨੇ, ਨ੍ਹਾਨ੍ਹਾ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਆਤਮ-ਪਰਕ ਸੰਦ੍ਰਭਣ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਗਿਆਨ ਬੋਧਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਿਜਮ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਰ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲਾ (ਸੱਤ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਈਕਤਾ) ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਿੱਤਰ-ਲੀਲਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮੋਹਕ ਤੋਂ ਸੁਹਜਮਈ ਹੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਕਲਾ ਰੂਪ

ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਯਥਾਰਥ ਸੁਹਜਮਈ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਝਣਯੋਗ ਵੀ। ਕਵੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਮਹਿਜ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬੋਧਕ ਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ।”³⁴

ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹਰੇਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਾਵਿ ਲਈ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਦ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਮਾਨਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸੱਭਿਆਤਾ ਅਤੇ ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸਮੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤੇ ਗਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਮੁਲ-ਸਾਪੇਖ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵੰਤ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ, ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।”³⁵

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸਤਹੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖਾਰਥੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੋਂਦ

ਵਿੱਚੋਂ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਦਾ ਮਿਲਭੋਗ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਾਵਿ ਸੁਚੇਤਨ ਕਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਗਤੀਸੀਲ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਰੀ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਦਿਮਾਰੀ ਖਿਆਲ ਬਤੌਰ ਇਕ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਉਸ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ, ਜੁੜੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਹ ਦੱਸਣ। ਬਤੌਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਸ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਸਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।”³⁶

ਇੰਜ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਹੋਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਜ ਕਵਿਤਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸੱਤਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਧੇ ਭਾਸ਼ਣੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ।

(੯) ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਜੋਂ :

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ‘ਕਾਵਿ-ਵਸਤੂ-ਜਗਤ’ ਦਾ ਸਧਾਰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ’ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ‘ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੁਪਾਂਤਰਣ’ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਤਿੱਬੇ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਨੁਕਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ,

“ਕਾਵਿ ਜਗਤ, ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ, ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਮਨ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਸਮੇਂ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਵਧੇਰੇ ਸੁਹਜਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਨ ਸਾਡੀ ਸਹਿਜ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ

ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਛੋਹਾਂ ਨਾਲ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਨੂੰ ਸੁਹਜਮਈ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਝਣਯੋਗ ਵੀ।”³⁷

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਦੋਵੇਂ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰੰਤੂ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਜਗਤ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੁਪਾਂਤਰਣ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ,

“ਕਵੀ ਸਾਡੇ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦਾ ਅਜਨਬੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਆਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਸਥਾਨ ਰਚਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਲੱਭਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪਾਸੋਂ ਅਸਾਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਣ ਵਿੱਚ ਜੁੜੂਰ ਮੰਦਦ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਸਤਾਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”³⁸

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹਿੱਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ, ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਅਮੂਲ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮੁਹਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਝੂੰਘਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਸਰੂਪਨਖਾ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿੱਚ
ਜ਼ਰਾ ਅਗੋਤੀ ਆਏਗੀ।
ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਨੱਕ ਸਲਾਮਤ ਰਹੇਗਾ
ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੈਦ
ਲਛਮਣ ਦੇ ਜਾਤਿ ਨੂੰ-
ਆਪਣੇ ਤ੍ਰੀਮਤਪਨ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਪੰਘਰਾ ਕੇ
ਉਧਾਲ ਲੈ ਜਾਵੇਗੀ।

ਓ ਅੱਜ ਦੇ ਲਛਮਣ
 ਤੈਨੂੰ ਇਹੋ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ
 ਕਿ ਜਾਤਿ ਦੀ ਨਿਪੁੰਸਕ ਚੇਤਨਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
 ਤੇਰੇ ਵਿਚਲਾ ਮਰਦ
 ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਅਲਿੰਗਣ ਲਈ ਤੜਪ ਉੱਠੇਗਾ।³⁹

ਮਹਿਕ ਜਿਹੇ ਨੰਗੇ ਜਿਸਮ ਤੋਂ
 ਧੋਣ ਲਈ ਉੱਜਾਂ ਦੀ ਕਾਲਖ
 ਜਦ ਕੋਈ ਆਥਣ ਸਾਵਿਤਰੀ
 ਨਾ ਕੇ ਡੁੱਬ ਰਹੀ ਕਿਰਨ ਵਿੱਚ
 ਪੱਛਮ ਦੀ ਚਿਤਾ ਤੇ ਸਤੀ
 ਹੋਣ ਲਈ ਆਏਗੀ।
 ਨਾਲ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਦੇ ਝੋਲੀ
 ਅਰਸ਼ ਦੀ ਭਰ ਜਾਏਗੀ
 ਯਾਦ ਤੇਰੀ ਆਏਗੀ।⁴⁰

ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਦ ਵੀ ਚਾਹਿਆ
 ਇਹ ਹੀ ਚਾਹਿਆ
 ਤੂੰ ਰਾਵਣ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਸਿਰ ਹੋਵੇ,
 ਤੂੰ ਹੀ ਹੋਵੇ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ।
 ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਤੂੰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ।⁴¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਪਕੜਣ
 ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਮਿਥਿਗਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ
 ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੰਭੀ ਵਿਵਹਾਰ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ
 ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿੱਥ ਕਲਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ
 ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰੂਪਨਖਾ ਅਤੇ ਲਛਮਣ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿੰਤਰ ਵਿੱਚ
 ਬਦਲਾਅ ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰੀ ਸੌਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ
 ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਪਾਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤੂ
 ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਿਥਿਗਾਸ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੰਜ
 ਹੀ ਸਵਿਤਰੀ, ਰਾਵਣ ਅਤੇ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ਆਦਿ ਮਿਥਿਗਾਸ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ
 ਅਜਨਬੀਕਰਨ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ
 ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮਿੱਥਾਂ ਦੇ ਅਜਨਬੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੰਭੀ
 ਕਿਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ
 ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤੀਕ
 ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁ-ਅਰਥੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ
 ਪਾਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਦਿਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਦਯੋਗਕ ਕਰਮ
 ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਅਨੁਭਵ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ
 ਵਿੱਚ ਗੁਣ-ਵਾਚਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਬੈਧਿਕ
 ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਪਛੜੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਈਏ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜਕ
 ਵਿਕਾਸ-ਵਰਤਾਰਾ ਮਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਪਾਵੇਗਾ
 ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ-ਵਿਆਪਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਂ
 ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।”⁴²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿਹਨਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।
 ਉਹ ਮਿਥਿਗਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ
 ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ’ਚ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਉਹ
 ਮਾਨਵੀਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਲੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਧੀ
 ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-
 ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ, ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਹ
 ਅੰਤਰਬੋਧ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ
 ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਲਈ ਮਿਥਿਗਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਤੇ
 ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ
 ਆਪਣੀ ਤਾਜ਼ੀ
 ਇੱਛਾ ਦੀ ਤਕ ਹੱਤਿਆ ਹੁੰਦੀ,
 ਚੀਕ ਪਵਾ ਮੈਂ
 ਕੌਣ ਕਹੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਹੈ
 ਹਿੰਸਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ?
 ਅਸ਼ੋਕ-ਲਾਠ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਲੇ ਸਿੱਕੇ
 ਮੁੱਠ ਵਿੱਚ ਘੁੱਟ ਕੇ,
 ਫੱਕੀ ਜਿਹੀ ਇਕ ਮੁਸਕੜੀ ਹੱਸਾਂ।

ਮੁੱਠਾਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟਾਂ,
ਦੰਦ ਕਰੀਚਾਂ, ਹੱਥ-ਤਲੀ ਦੇ
ਮੁੜਕੇ ਦੇ ਵਿੱਚ
ਅਸੋਕ ਰਾਜ ਮੈਨੂੰ ਛੁੱਬਦਾ ਜਾਪੇ।⁴³

ਏਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਚੰਡੀ ਪਰ ਨਿੱਤ
ਚਿਹਰੇ ਛਾਂਗੇ ਸਤਿ, ਅਸਤਿਤਵ
ਤੇ ਜੀਭਾਂ ਤੇ ਬੇਲ!
ਸਿਰਜਣ-ਸੱਖਣੀ, ਨਿਆਓ ਉਣੀ,
ਸੰਸਦ ਦੀ ਇਕ ਭੀੜ 'ਚ ਛੁਪਿਆ
ਇਸ ਚੰਡੀ ਦਾ ਪੋਲ।
ਉਚਾ ਬੋਲ, ਕਾਣਾ ਤੌਲ।⁴⁴

ਅਜੋਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ੋਸਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗੁਆਚਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਆਮ ਮਾਨਵ ਲਈ ਕੋਈ ਰਾਹਤ ਨਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਮ ਮਾਨਵ ਦਾ ਸ਼ੋਸਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਮਾਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਜਿਉਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਂਤਰਿਕ ਦੁਖਾਂਤ ਕਾਰਨ ਉਹ ਤਣਾਅ ਗ੍ਰਸਤ ਜੀਵਨ ਗੁਜਾਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ।

“ਰਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਲੇਖਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰ ਹਨ। ਇਕ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਿਤਨੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਇਲੀਅਟ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਗਸ਼ੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਸਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ।”⁴⁵

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ ਬੋਧ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਵਸਤੂ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਇਕ ਪਰਿਪੂਰਨ ਮਨ-ਮੂਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਮਨ ਮੂਰਤ ਬਿੰਬ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਵੀ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮੰਗ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕੋਈ ਸ਼ੈਲੀ, ਰੂਪ-ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਾਡੀ ਸੁਰਤ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਹਜਮਈ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਆਂਤਰਿਕ ਮਾਨਸਿਕ ਜਗਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਸਦੇ
ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਦਾ ਹਰ ਤਰੱਫ ਘਰਾਓ
ਸੋਚ 'ਚ ਪਿੰਜਰਾ, ਅਰਥ 'ਚ ਪਿੰਜਰਾ

ਖੰਭਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਲੋੜੀਂਦੇ
ਲੋੜੀਂਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਆਸਮਾਨ।
ਸੂਰਜ ਚੌਂ ਰੰਗ ਕਿਰ ਕਿਰ ਪੈਣੇ
ਖੰਭਾਂ ਨੇ ਜਦ ਭਰੀ ਉਡਾਣ⁴⁶

ਗੁੰਬਦ 'ਚ ਗੁੰਬਦ ਜੰਮਦੇ
ਗੁੰਬਦ, ਗੁੰਬਦ ਬਿਣਸਦੇ
ਗੁੰਬਦ, ਗੁੰਬਦ ਫੈਲਦੇ
ਗੁੰਬਦ, ਗੁੰਬਦ ਸਿਮਟਦੇ
ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਇਹ, ਇਹ ਤਾਂ ਹੈ
ਗੁੰਬਦਾਂ ਦਾ ਜੰਗਲ ਉਸਰਿਆ!
ਗੁੰਬਦ 'ਚੋਂ ਗੁੰਬਦ ਭੁਰ ਰਿਹਾ
ਗੁੰਬਦ, 'ਚ ਗੁੰਬਦ ਖੁਰ ਰਿਹਾ
ਗੁੰਬਦ, ਗੁੰਬਦ ਹੈ ਖੜ੍ਹਾ
ਗੁੰਬਦ, ਗੁੰਬਦ ਤੁਰ ਰਿਹਾ
ਨਾ ਰਾਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਤਾ
ਨਾ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ!
ਗੁੰਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਫਲਸਫੇ ਵਿੱਚ
ਪਿਰ ਗਿਆ ਇਨਸਾਨ ਹੈ।⁴⁷

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਨੇ 'ਪਿੰਜਰਾ' ਅਤੇ 'ਗੁੰਬਦ' ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਸਹਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਬਾਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਦਾ ਜਾਲ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਗੁਲਾਮ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਕੱਝ ਵੀ ਵੱਡਾ ਸੋਚਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵੱਸਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਠੋਕੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਲਈ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਕਲਚਰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਮੱਕੜ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਜਿਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਵੰਦ ਹੈ।

ਰਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਮਾਰੂ ਅਤੇ ਘਾਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਸਿਰਜ ਕੇ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨ ਅਤੇ ਨਕਾਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਪਾਠਕ ਚੇਤਨਾ 'ਤੇ ਛੱਡਦਾ ਹੈ।

"ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਦਾਇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਯਥਾਰਥਕ ਬਿੰਬਾਂ/ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੈਟਾਫਰਾਂ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਗਲੋਬਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਮਸ਼ੀਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਗਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦਾਇਰੇ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਕਤ-ਵਿਉਂਤ ਉਪਰ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਸਾਫ਼-ਸੁਖਗੀ, ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਅਤੇ ਸਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ।"⁴⁸

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਉਕਤੀ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਸਪਾਟ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਅਸਿੱਧਾ ਪਰੋਖ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਣ ਜਾਂ ਨਾਹਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਉੱਕਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ/ਅਮਾਨਵੀਂ ਚਲਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਲਈ ਮਾਰੂ

ਅਤੇ ਘਾਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਕੇ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧ ਦਰਜ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਜੋ ਬਿੰਬ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਜੋਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਖਪਤਕਾਰੀ/ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਯੁਗ ਦਾ ਮਾਨਵ ਸੁੱਖੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਤਣਾਅ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸੰਗਤੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਆਪੋ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

"ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਜਾਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਸਤਿਤਵ ਵੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸਰੋਕਾਰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਜੇ ਨਿੱਕੇ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਹੈ ਤਾਂ ਵਡੇਰੇ ਕੈਨਵਸ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵੀ ਹੈ। ਬਿੰਬ, ਚਿੰਨ, ਚਿੰਤਨ, ਰੂਪਕ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ 'ਚ ਅਭੇਦ ਹੋਵੇ ਸਹਿਜ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੀਕਾਂ ਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚ ਜਾਂ ਅਨਿੱਖੜ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।"⁴⁹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਦਰਦ ਅਤੇ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੋਈ ਗਿੱਧ
ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ,
ਤਿੱਖੀ ਮੁੜਵੀਂ ਚੁੰਜ ਨਾਲ
ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਵਲੂੰਧਰ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ-
ਉਹ ਸੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ!⁵⁰

ਹੁਣ, ਹੁਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਭਿੱਜਦਾ
ਮੈਂ, ਮੈਂ ਵਿੱਚ
ਆਪਣਾ, ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਚੁੱਕੀ ਅਸੀਂ
ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ,
ਆਈਸਬਰਗ ਬਣ ਗਏ ਹਾਂ।⁵¹

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪਰਵਾਸੀ ਮਾਨਵ ਦੇ ਆਂਤਰਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਤੇ ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਵੰਦ ਚ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦੀਅਤ ਤਣਾਅ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਲਾਅ ਚ ਘਰ ਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਿਆਸੇ ਬੱਦਲ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ‘ਪਿਆਸਾ-ਬੱਦਲ’ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ” ਇਕ ਬਹੁ-ਪਰਤਾ (Multi-Layered) ਤੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਸੁਸ਼ਕਤ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ (Dry/Thirsty cloud) ਬੱਦਲ ਦਾ ਭਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਬਰਸਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਬਰਸਣ, ਤੇਹ ਬੁਝਾਉਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤਾਉਣ/ਵਿਗਸਾਉਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਤਪ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਹੇਠ ਖਿੰਡ ਬਿਖਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਰਸਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੀ ਛਾਂ ਕਿਸੇ ਤੱਪਦੇ ਜ਼ੋਰੇ/ਕਿਣਕੇ ਵਿੱਚ ਆਸ ਤਾਂ ਜਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ।”⁵²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਮੰਨਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਚ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪਾਸ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਅਥਾਹ ਢੰਡਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਸਪਾਟ, ਭਾਸ਼ਣ ਜਾਂ ਨਾਹਰੇ ਵਾਲੀ ਸੈਲੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸਮਕਾਲੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਵਿਆਪਣ ਵਾਲੇ ਖਤਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪਾਠਕ ਸਾਹਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਗ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦਾਂ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 417
2. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਕਾਵਿ ਸਰੋਕਾਰ, ਪੰਨੇ 10-11
3. ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਪੰਨਾ 60
4. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 64-65
5. ਮੁਨੀਸ ਕੁਮਾਰ, ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 53
6. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼, ਕਵੀ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ) ਪੰਨਾ 74
7. ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 207
8. ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 86
9. ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ 22 ਜੁਲਾਈ 2001, ਪੰਨਾ 8
10. ਉਹੀ, 1 ਅਪ੍ਰੈਲ 1984, ਪੰਨਾ 7
11. ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨਾ 119
12. ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ-38
13. ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਪੰਨਾ 128
14. ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨੇ 279-280
15. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 284-285
16. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ 23
17. ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪਾਠ ਤੇ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨੇ 32-33
18. ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ‘ਅਕੱਥ ਕਥਾ’, ਪੰਨਾ-418
19. ਮੁਨੀਸ ਕੁਮਾਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 93
20. ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-4, ਪੰਨਾ 37
21. ਉਹੀ, ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਪੰਨਾ 53
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 106
23. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, “ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੌਜ”, ਬਿਦੂ, 2007 ਪੰਨੇ 154 155
24. ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, “ਬੁਕਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੌਰ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ”, ਕਵੀ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ.) ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ ਪੰਨਾ 198
25. ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 259
26. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 18
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 159
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 158

29. ਗੁਲਜਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, 'ਸਿਰਜਣਾ' ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ-2004, ਪੰਨਾ 9
30. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 77
31. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਚਿੱਟੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ, ਪੰਨਾ 56
32. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸਮਦਰਸ਼ੀ, ਮਾਰਚ-ਮਈ-1986
33. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 261
34. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਆਪੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 159
35. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 32
36. ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ, ਪੰਨਾ 157
37. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 156-157
38. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, 'ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗਲਪ' ਇਕੱਤੀ ਫਰਵਰੀ ਅਗਸਤ 1976
39. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨੇ 104-105
40. ਉਹੀ, ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੌਰ, ਪੰਨਾ 108
41. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43
42. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, "ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ" ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪੰਨਾ 234
43. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 278
44. ਉਹੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਜੰਗਲੀ ਹੈ, ਪੰਨਾ 84
45. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਾਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, 'ਸਿਰਜਣਾ' (65) ਜਨਵਰੀ ਮਾਰਚ 1987
46. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 110
47. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 205
48. ਡਾ. ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ, "ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਸਾਰ", ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ) ਪੰਨਾ 119
49. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਪੰਨਾ 35
50. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ-ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 342
51. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰ, ਪੰਨਾ 299
52. ਉਹੀ, ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ) ਪੰਨਾ-483

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ

(ੳ) ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸੰਵਾਦ :

ਆਪੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਚਿੰਤਕ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ, ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ/ਆਪੁਨਿਕਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਆਦਿ ਹਨ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਅਣਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਥ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੀ ਹੈ? ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੱਭਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

"ਆਪਣੇ ਸੀਮਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਸਮਾਜ, ਜਮਾਤ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ

ਪਦਾਰਥਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਸਮਾਜ, ਜਮਾਤ, ਗੁੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਦਿਸ਼ਾ, ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਂਤਰਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਕਾਨੂੰਨੀ, ਨੈਤਿਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀਕੌਣਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰ-ਉਸਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖਾਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਜਕ ਜਗਤਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ, ਮਨੋਰਥਾਂ ਅਤੇ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਕ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਸਮਾਜ, ਜਮਾਤ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰ-ਉਸਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਰੂਪਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ-ਯਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਰਾ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਰਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰੀ ਆਧਾਰ ਮਿਥਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨ, ਗੁਮਾਂਸ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੋਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਰਾ ਤੇ ਰੂਪਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਸਰ ਵਧੇਰੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਰਾ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਯਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਉਪ-ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ:

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਰਾ ਦਾ ਉਦੈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਚੇਤ ਕਾਵਿ-ਯਾਰਾ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਅਤੇ ਹਾਸੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਰਾ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਵੰਦੀਅਮਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਧੀਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਦੇ ਸੰਬਾਦਕ ਤਣਾਉਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ-ਜਨਾਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਹ ਰੁਚੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਵੇਗੀ, ਆਪਣੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦਿੱਤਾ।”²

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਅੰਦੋਲਨ (ਜੋ ਦੂਜੇ ਆਲਮੀ ਜੰਗ ਦੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦਿਆਂ) ਜੁਲਾਈ 1935 ਈ। ਵਿੱਚ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਹੈਨਰੀ ਬਾਰਬੂਜ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸੰਮੇਲਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮੁਲਖ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਪ੍ਰੈਲ 1936 ਈ। ਵਿੱਚ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸੰਘ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁਣਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉਲੀਕੀ :-

“ਸਾਡੇ ਲਈ ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ਜੋ ਛੁੰਘਾਈ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸੁਹਜ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਰਚਨਾਅਮਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸੌਂਸ਼ੀ ਨਾਲ ਅਨ੍ਧਾਣਿਤ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣਾ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ

ਵਿਦਰੋਹ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨਾ ਆਵੱਸਕ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਲੋਗੀ ਦੇ ਕੇ ਸੁਆਣਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਨੀਂਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੌਤ।”³

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਘੱਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਦਾ ਸਾਰ-ਅੰਸ਼ ਇਹ ਹੈ,

“ਸਾਡੇ ਸੰਘ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰੂ ਜਕੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੁਆਈ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਤਰਜਮਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਸ਼ਨ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਰਾਹ ਦਿਖਾਏ, ਜਿਹਦੇ ਲਈ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਿਸ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੇ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਸੰਘ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਐਸੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੰਗੇ ਜਿੰਦਗੀ ਰਾਹ ਦਿਖਾਏ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅਸੀਂ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਵਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿਤ ਅਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਬਣਾਏ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਭੁੱਖ ਗਰੀਬੀ, ਸਮਾਜਕ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਹੜੇ ਸਾਨੂੰ ਲਾਚਾਰੀ, ਪੱਛਮਾਪਣ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”⁴

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੇਸਰ ਸੰਘ ਕੇਸਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਹੈ।”⁵

ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਾਈ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫ਼ੀਰ, ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਐਸ. ਐਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰੀ ਅਤੇ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਹਨ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਤਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜਨ-ਕਲਿਆਣ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਦਮਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਰਹੀ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ, ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਪੱਖੀ ਰੋਲ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਉ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ, ਮੰਡੀਆਂ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖਤ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਉਦਾਰਹਨ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :-

ਰੱਬ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬੁਝਾਰਤ
ਰੱਬ ਇਕ ਗੋਰਖ ਧੰਦਾ।
ਖੋਲਣ ਲਗਿਆ ਪੇਚ ਏਸ ਦੇ
ਕਾਫਰ ਹੋ ਜਾਏ ਬੰਦਾ
ਕਾਫਰ ਹੋਣੋਂ ਡਰ ਕੇ ਜੀਵੇਂ
ਖੋਜੋਂ ਮੂਲ ਨਾ ਖੂੰਝੀ
ਲਾਈਲੱਗ ਮੌਮਨ ਕੋਲੋਂ
ਖੋਜੀ ਕਾਫਰ ਚੰਗਾ।⁶

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਸੈਕੜੇਂ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਫਲਸਫਾ,
ਆਦਮੀ ਦੇ ਵਹਿਮ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਖੁਦਾ

ਧਾਤ ਦੇ, ਪੱਥਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਿਆਸ,
ਕੁੱਝ ਡਗਾਉਣੇ ਕੁਝ ਹਸਾਉਣੇ ਦੇਵਤੇ,
ਬੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਲਾ ਧਰਮ,
ਆਰੀਆ, ਅਨ-ਆਰੀਆਵਾਦੀ ਵਰਨ,
ਇਹ ਕੰਵਲ, ਇਹ ਪੁਸ਼ਪ, ਇਹ ਬਿਲਪੱਤਰੀ,
ਸੈਂਕੜੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਇਹ ਗੁਲਾਬ,
ਇਹ ਯਾਸਮਾਨ,
ਮੁਰਝਾ ਗਏ,
ਮੌਤ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਦੇਂਦੇ ਨੇ ਪਏ,
ਹੁਣ ਨਾ ਬਾਕੀ ਤਾਜ਼ਗੀ, ਨਾ ਜਿੰਦਗੀ,
ਇਹ ਨਵੀਂ ਮਹਿਫਲ ਸਜਾ ਸਕਦੇ ਨਹੀਂ।⁷

(ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ)

ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸੰਕੇ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਬੋਧਿਕ ਜਗਿਆਸਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿੰਤਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। 1950 ਈ. ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਰੰਮਾਂਟਿਕ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ :- ‘ਲੋਹਾ’, ‘ਧਰਤ ਬਣਸੀ ਲੋਹੇ ਦੀ’, ‘ਦੋ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੋਇ ਟੁੱਟੀ’, ‘ਹਥਿਆਰ’, ‘ਜੱਟੀਆਂ ਦਾ ਗੀਤ’, ‘ਡਿਸ਼ੂਲ’, (ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ), ‘ਕਣਕਾਂ ਦਾ ਗੀਤ’, ‘ਝੁੱਗੀਆਂ’, ‘ਬਾਰਮਾਹ’, ‘ਹੱਕ’, ‘ਸੁਨੇਹੜੇ’, ‘ਮੌਂ ਗੀਤ ਲਿਖਦੀ ਹਾਂ’, ‘ਇਕਰਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਰਾਤ’ (ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ), ‘ਬਾਗੀ’, ‘ਜਵਾਨਾਂ’, ‘ਸਮਾਜਵਾਦ’, ‘ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ’, ‘ਨੌਕਰ’, ‘ਹਰਾਮੀ’, (ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ), ‘ਸਰਘੀਆਂ ਦੇ ਢੋਏਂ’, ‘ਰਾਜੇ ਰਾਜ ਕਰੋਂਦਿਆਂ’, ‘ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਾਗਾ’, (ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ), ‘ਕਿਸੇ ਦੇ ਖੂਨ ਚੋਂ’ ‘ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁਣ’ (ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫ਼ੀਰ), ‘ਨਵੀਂ ਸਵੇਰਾ’, ‘ਅੱਜ ਜਿੰਦਗੀ ਚੜੀ ਹੁਲਾਗਿਆਂ ਤੇ’, ‘ਦੋਸਤਾਂ’, ‘ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਘਰ’, ‘ਪੰਘਰੀ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਪੰਘਰੀ’ (ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਾਈ), ‘ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦਾ ਹਾਲ’, ‘ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ’, ‘ਕਣਕਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ’, ‘ਲੋਕ-ਚੀਨ ਨੂੰ ਸਲਾਮ’, ‘ਹਾਕਮ ਕੁਰਸੀ ਬੈਠਿਆਂ’, (ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ), ‘ਵੰਗਾਰ’ (ਤੁਭਤ ਸਿੰਘ) ਆਦਿ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਧੀਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਦੇ ਸੰਬਾਦਕ ਤਣਾਉਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ।

“ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਕੁਦਰਤ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਪ੍ਰਥਮਾਂ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ

ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਸ਼ੀਲ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ।”⁸

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਜਿਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਸਰਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਉਚੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਰੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੈ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸ੍ਰੋਣੀਆਂ ਦਾ ਤਣਾਉਂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਰਹੱਸ ਹੈ, ਵੀਂਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ੀਲੀ ਹਥਿਆਰ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੋਣਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਜੋ ਆਦਰਸ਼ ਅਪਣਾਇਆ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਰੰਮਾਂਟਿਕ ਭਾਵਨਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਬਜਾਏ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸੰਬਾਦਕ ਗਤੀ ਦੇ। ਜਿਵੇਂ :

ਹੱਕ ਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਨਾ ਉੱਚੇ ਮਕਾਨ
ਰੋਕ ਰੱਖਣ ਝੁੱਗੀਆਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਤੋਂ
ਕੋਈ ਬੀਜੇ, ਫਲ ਨਾ ਖਾ ਜਾਏ ਕੋਈ,
ਗਾਜ ਹੋਵੇ ਆਦਮੀਅਤ ਦਾ ਸਦਾ।
ਸੀ ਯੁੱਗਾਂ ਤੋਂ ਕਲਪਨਾ ਇਨਸਾਨ ਦੀ
ਐਸਾ ਇਕ ਹੋਵੇ ਬਹਿਸ਼ਤ
ਜਿਸ 'ਚ ਹੋਵੇ ਆਦਮੀ ਹਰ ਆਦਮੀ।⁹

(ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ)

ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਘੋਲ ਯਾਰੋ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਜੋਕਾਂ ਦਾ,
ਹੋਵਣਾ ਨਬੇੜਾ ਅੱਜ ਮਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਢੋਕਾਂ ਦਾ,
ਛਿੰਜ ਵਿੱਚ ਆਣ ਲੱਖੇ ਸੱਤ ਤੇ ਕੁਸੱਤ ਜੀ,
ਉੱਠੋ ਕਿਰਸਾਨੋ ਵੇਲਾ ਆਉਣਾ ਨਾ ਵੱਤ¹⁰

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ / 121

ਨੈਣਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਮਸ਼ਾਲਾਂ
ਹੋਠਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕਰ ਖੰਡ ਓ ਯਾਰ।
ਜੁਲਫਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੱਦਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ,
ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਬੰਨਿਆਂ ਚੰਦ ਓ ਯਾਰ।
ਗਾ ਗਾ ਹੁਸਨ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ,
ਗਈ ਜੁਆਨੀ ਹੰਢ ਓ ਯਾਰ।
ਮੂੰਹ ਸੋਨੇ ਦਾ ਮੌੜ ਕਿਰਤੀਆਂ
ਮਾਰ ਲੋਹੇ ਦੀ ਚੰਡ ਓ ਯਾਰ
ਦੇਹ ਇਕ ਚਿਣਗ ਹਥੋੜਿਓਂ ਸਾਨੂੰ
ਜਗ ਵਿੱਚ ਦੇ ਵੰਡ ਓ ਯਾਰ।
ਦਾਤੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਅਤੇ ਹਥੋੜੇ
ਕੱਠੇ ਕਰ ਲਓ ਸੰਦ ਓ ਯਾਰ।
ਤਗੜੀ ਇਕ ਤਿਸੂਲ ਬਣਾਉ,
ਯੁੱਧ ਕਰੈ ਪਰਚੰਡ ਓ ਯਾਰ।¹¹

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਉਕਤੀਆਂ ਵੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੈਮਾਂਟਿਕ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵੇਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਵਿੱਖਾਰਥੀ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰੋਹ ਭਰਪੂਰ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਮਈ ਸੰਬੰਧਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੋਣਿਕ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮੂਹਵਾਦੀਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਾਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵੱਲ ਉਲਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਹਰੇ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਸਵਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਸੀ।”¹²

ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ। ਇਹ ਕਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਲਪਿਤ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਆਪਕ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਪੀਰ, ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਏ। ਜਿਵੇਂ : -

ਇਹ ਧਰਤੀ ਅੱਜ ਲੋਕਾਂ ਜੋਗੀ
ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਅੱਜ ਧਰਤੀ ਜੋਗੇ
ਭਰ ਕੇ ਚਾੜ੍ਹੁ ਹਾਂਡੀਆਂ ਕੁੜੀਏ
ਭਰ ਕੇ ਗੁੰਨ ਪਰਾਤ
ਮੇਰੀ ਇਕਰਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਰਾਤ¹³

(ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)

ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਦੀਪ ਦੀ ਸੂਰੀ ਬਿਰਕਦੀ ਲਾਟ ਵਾਕਰ,
ਗਠ ਧਨੀਆਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਕੰਬਾਉਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।
ਅਹੁ ਕਲਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਦਹਿਲੇ, ਅਹੁ ਛਿੱਗੇ ਕਿੰਗਰੇ ਮਹਿਲ ਦੇ,
ਤੇਗ ਦੋ ਧਾਰੀ ਕਲਮ ਦੀ ਇੰਜ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।¹⁴

(ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ)

ਲੱਖ ਰੱਤੇ ਚੂੜੇ ਕੜਕ ਗਏ
ਲੱਖ ਵਹੁਟੀਆਂ ਦੇ ਸੌਗਾਗ ਲੁੱਟੇ
ਛੁੱਲ ਹੱਸਦੇ ਬਾਲਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ
ਦੋਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਨੇ ਸਾੜ ਸੁੱਟੇ
ਮੁੜ ਤੀਜੇ ਜੰਗ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿੱਚ
ਅਸਾਂ ਲੂਹਾਣ ਇਹ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ।¹⁵

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ ਹਿੱਤ ਕੰਮ

ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੋਸ਼ਿਤ
ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਕ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਯਥਾਰਥ
ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਸਹਿਤ ਤੀਬਰ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਅੰਨ ਦਾਤਾ !

ਮੈਂ ਚੰਮ ਦੀ ਗੁੱਡੀ, ਖੇਡ ਲੈ ਖਿਡਾ ਲੈ,
ਲਹੂ ਦਾ ਪਿਆਲਾ, ਪੀ ਲੈ ਪਿਲਾ ਲੈ,
ਤੇਰੇ ਸਾਹਵੇ ਖੜੀ ਹਾਂ, ਅਹਿ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸੌ
ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇ ਵਰਤ ਲੈ
ਤੇ ਅੱਜ ਤੱਤੇ ਤਵੇਂ ਉੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇ ਪਰਤ ਲੈ।¹⁶

(ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਸਰਬਹਾਰਾ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਨਾਲ
ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਿਸ ਧਿਰ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ
ਹੈ, ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣੀ
ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੂ
ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ
ਜਮਾਤੀ-ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾ ਕਿਰਤੀ-
ਵਰਗ ਹੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਬਲ ਰਾਹੀਂ
ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਪੱਧਰ ਵੱਲ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ
ਹੈ। ਸੋ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਮੁਤਾਬਕ ਕਵੀ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ
ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੋਣਾ ਜਮਾਤੀ-ਸਮਾਜ ਦੀ
ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੋੜ ਹੈ।”¹⁷

ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ
ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ
ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਬਾਨੀਆਂ ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਏਗਲਜ਼ ਨੇ ਲਾਸਾਲ,
ਮਾਰਗਰੈਟ ਹਾਰਕਨੈਸ ਅਤੇ ਮਿੰਨਾ ਕਾਊਂਟਸਕੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ
ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ
ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਾਇ ਲੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੈਨਿਨ
ਅਤੇ ਟ੍ਰਾਂਸਕ੍ਰੀ ਵਰਗੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵੀ
ਕਲਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਰਚਨਾ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ
ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ
ਉਕਤੀ ਨਹੀਂ ਵਕੋਕਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਆਲੋਚਕ ਸਮੁੱਚੀ
ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਪਾਟ ਉਕਤੀ ਜਾਂ ‘ਚਿਤਰਾਂ’ ਦਾ ਸਮੂਹ
ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਨਿਖੇਤਾਤਮਕ ਰਵੱਇਆਂ ਅਖਤਿਆਰ
ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਈਸ਼ਵਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਸ. ਸ.
ਮੀਸ਼ਾ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਖਬੀਰ ਆਦਿ ਦੀ
ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਦਾ ਅਪਵਾਦ ਹੈ।”¹⁸

ਪਰੰਤੂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ
ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਨਿਯਮ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ
ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਸਮਾਜਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਗੁਮਾਂਟਕ ਕਲਪਨਾ
ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਵਿੱਖਾਰਥੀ
ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਸਮਾਜਕ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਅਤੇ
ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਰਲੀਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਰੋਹ ਭਰਪੂਰ
ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਵਾਦੀ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ
ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ/ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ:

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਉਦੈ
1960 ਈ. ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਬਕਾਵਟ
ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-
ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੋਖੋਂ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹਾਲੀ ਆਪਣੇ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ
ਗੁਮਾਂਟਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ
ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਲਕਾਰ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ
ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ
ਆਖਦੇ ਹਨ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੱਧ
ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਦਗਾਰਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ,
ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਠੀਕ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ

ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕੱਚੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਠੀਕ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤੁਰਦੇ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਓਟ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਭਾਵੋਂ ਹਨ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਤੇ ਉਦਗਾਰ ਅਧੀਨ ਪਰ ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਨਹੀਂ।”¹⁹

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਉਦੈ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ,

“ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੇਹਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਘੱਸ ਚੁੱਕੀਆਂ ਤੇ ਜਰਜਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨਵੀਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਢੁੰਡ ਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਕੇ ਨਵੀਨ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।”²⁰

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਸੀਮਤ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਜ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਨਅਤੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਸਨਅਤੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਵੇਂ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਚਣੌਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ : ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ, ਸਰਬੰਸ, ਹਰਿਨਾਮ, ਨਿਰਮਲ ਅਰਪਨ, ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ, ਗੁਰਮੇਲ, ਗੁਲਵੰਤ ਅਤੇ ਵਰਿਆਮ ਅਸਰ ਆਦਿ ਸਨ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਸਰ ਅਧੀਨ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਸਨ।

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ

ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਮਵਿੱਥ ਚਲਦੇ ਹਨ। 30 ਦਸੰਬਰ 1962 ਈ. ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਗਿਰਜਾ ਸ਼ੰਕਰ ਮਾਥੁਰ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ * ਤੇ ਦਿੜ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ :

- * ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਣਾ,
- * ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ,
- * ਸਮਸਤ ਅਨਿਆਏ ਦਾ ਵਿਰੋਧ,
- * ਆਤਮ-ਹੀਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ,
- * ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਾਖੰਡ, ਫਰੇਬ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ, ਅਤੇ
- * ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਨਾ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਰੂਪ।²¹

ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹਿਮ, ਕੁੰਠਾ, ਵਿਸ਼ਾਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ, ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਖੰਡਿਤ ਆਪਾ, ਬੇਵਸੀ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਘੂ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ 'ਚ ਹੋ ਰਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨਿਆਏ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਅੱਜ ਦਾ ਰੁਸਟ ਨਵਯੁਵਕ ਪਿਆਰ ਦੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨਗਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੋਂ ਇਹ ਨਗਨਤਾ ਉਸ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰੁਸਟ ਨਵਯੁਵਕ ਸਿਰਫ਼ ਗਲਾਘੱਟੂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਵੀ ਗੁਸ਼ਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ, ਤੁਰ੍ਟੀਆਂ ਤੇ ਖੰਡਿਤ ਆਪੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ।”²²

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਤੇ ਜ.ਸ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦਾ ਕਾਵਿ ਲਝੂ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ ਅਤੇ ਇਕਲਾਪੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਆਪਣੇ ਗਮ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦੇ ਲਈ
ਲਹੂ ਅਸਾਡਾ
ਬੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਗਮ - ਗੀਤ ਨੂੰ ਹਰਿਆਂ ਕੀਕੂ ਕਰੀਏ ?
ਇਕ ਪੈਰ ਖੱਡ ਦੇ ਵਿੱਚ ਧਰਿਆ
ਦੂਜਾ ਪਰਬਤ ਵਲ ਨੂੰ ਉੱਲਰੇ
ਕੀਕੂ ਚੜੀਏ ?
ਕਦੇ ਕਦੇ ਪਰ ਸਾਡੀ ਸ਼ਕਤੀ
ਰੇਤੇ ਦੇ ਵਿੱਚ
ਮੋਟਰ ਦੇ ਇੰਜਣ ਦੀ ਵਾਂਗੂ
ਤ੍ਰਾਣ ਲਗਾ ਕੇ ਪਹੀਆਂ ਉੱਤੇ ਘੁੰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।²³

(ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ)

ਕਈ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇ
ਰਾਹ ਚਲਦਿਆਂ ਚਲਦਿਆਂ ਨਾਲ ਚਲੇ
ਮੇਰੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਪਸਰ ਗਏ
ਹਰ ਮੌੜ ਤੇ ਏਹਨਾਂ ਹਰ ਮੱਲੇ
ਉਹਨਾਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਅਕਸਰ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ
ਜਿਨਾਂ ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਖੁਬਰ ਨਹੀਂ
ਮੇਰੀ ਬੋਹੜੀ ਨੇ ਕਈ ਰੰਗ ਬਦਲੇ
ਤਾਹੀਓਂ ਤਾਂ ਬੁਲਾਂ ਤੇ ਉਜ਼ਰ ਨਹੀਂ।²⁴

(ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ)

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਝੂ ਮਾਨਵ ਦਾ ਜੋ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਉਹ ਦੁਬਿਧਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਟਕਣ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਭਾਵ 'ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਲਝੂ ਮਾਨਵ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਅਕਤੀ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ।

ਲਝੂ ਮਾਨਵ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਬੇਵਸੀ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਹੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖਪਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਲਹੂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਇਕੱਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਰੂਪਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਸਤ ਰਹੇ। ਹਰ ਸੂਝਵਾਨ ਕਵੀ ਦੀ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਖਾਸੇ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਕੇਸਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਯੂਰਪੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਬੁਰਜੂਆਂ ਫਿਲਾਸਫੀਆਂ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਨਕਲ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਗਰੇਟਿਜ਼ਮ, ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ, ਉਲ ਜਲੂਲਵਾਦ, ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਨਵ-ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਤਰਦੇ-ਤਰਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਤੇ ਦਲਾਲੀ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਸੀ। ਇਹੋ ਦਲਾਲ ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਨੇਮ ਸਨ, ਜਿਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਜਿਹੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸੋਚਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਸਨ।”²⁵

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਨਿੱਜੀ-ਸੱਤ ਜਾਂ ਆਤਮ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਪਾਂਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮ-ਮੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਉਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਲਝੂ-ਮਾਨਵ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਰੋਜ਼ ਜਦ ਮੁੜਦਾ ਹਾਂ ਘਰ
ਵਾਹ ਕੇ ਰੋਜ਼ੀ ਦਾ ਵਾਦਾਣ
ਸੜ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਮਸਾਣ
ਲਗ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਹਿੱਕ ਅਸਮਾਨ ਦੀ
ਤਾਹਿਆਂ ਦੇ ਅਗਨ-ਬਾਣ
ਵਰਤ ਚੁੱਕਦੀ ਏ ਚੁਫੇਰੇ ਮੌਤ ਵਰਗੀ ਚੁਪ ਚਾਣ

ਗਸ਼ ਜਹੀ ਵਿੱਚ ਘੂਕ ਸੌਂ ਚੁੱਕਾ ਏ ਹੁੰਦਾ ਜਹਾਨ

ਇਸ ਲਈ -

ਮੇਰੇ ਆਵਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਬੁਝਾ ਕੇ ਦੀਵਟਾਂ

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੂੰ ਕੱਢੋਂ ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ 'ਚ ਅਗਨ-ਬਾਣ,

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੂੰ ਵੇਖੋਂ ਮੇਰੇ ਨੈਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸਾਣ

ਨੀਵੀਂ ਨਜ਼ਰ, ਮੁਰਦਾ ਜਮੀਰ,

ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਲਾਸ।²⁶

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਇਕ ਤੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁੱਕਤ ਹੈ ਸਗੋਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਕਾਰ-ਵੰਡ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜੀ ਚੇਤਨਤਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਕਵੀ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਵਾਦ ਦੀ ਕਥਾ ਕਗਉਣੀ ਉਸ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਕਲਾ ਦਾ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਚੇਤਨਤਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਅਗਰਗਾਮੀ ਹੋਵੇਗੀ।”²⁷

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਿਰਫ ਸਿੱਧੀ ਭਾਸ਼ਣੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਵਾਦੀ ਰਚਨਾ-ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਾਲ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਂਗ ਪੁਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪੁਸਤੁਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ:

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ, ਜੇਕਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣਗੇ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ) ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਥੱਖਲੀ ਸਤਹੀਣ

ਹੈ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ ਜਾਵੇਗਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਧੇ (Direct) ਭਾਸ਼ਣੀ (Rhetorical) ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਭਾਵ ਅੰਡਰਟੋਨ ਵਿੱਚ। ਹੋਰ ਕੁਝ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।²⁸

ਇਸ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਕਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਿੱਧੇ, ਭਾਸ਼ਣੀ ਜਾਂ ਨਾਹਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ,

“ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਲਹਿਰ ਕਿਸੇ ‘ਵਾਦ’ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਨਹੀਂ ਤੇ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ‘ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ’ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਲਸਫ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗਮਈ ਕਿਰਿਆ, ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗਮਈ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇਗੀ।”²⁹

ਇੱਜ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਫਲਸਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਨਾ ਬੱਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੂਤਰਪਾਤ ਹੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪੂਰਵ-ਨਿਸਚਿਤ ‘ਵਾਦ’ ਸੱਚ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”³⁰

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੀਮਾ ਆਤਮ-ਕੇਂਦਰਤ 'ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ' ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖੀ ਰਹੀ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ-ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਸਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਨਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ।”³¹

ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਵੀਨ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣਾ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ 1960 ਤੋਂ 1964 ਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂ ਨਵੀਨ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ 1960 ਤੋਂ 1964 ਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਗਠਨਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਰੂੜ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਜਿੱਲ੍ਹਣ ਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਹੈ।”³²

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਲਘੂ-ਮਾਨਵ ਦੀ ਸੰਕਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੰਗਤੀ, ਬੇਵਸੀ, ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਨਾਲ ਪਿਰੇ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਯਥਾਰਥ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਖੜੋਤ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੰਤ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਰਾਬਤਾਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਸਰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਖ਼ਿਲਵਾੜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਇਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :-

ਕਾਰਣ ਬਾਝੋਂ ਹੋਂਦ ਅਸਾਡੀ
ਸਾਨੂੰ ਮਿਹਣਾ ਜਾਪੇ

ਮਨ ਸਾਡੇ ਦੀ ਚੁਗਲੀ ਕਰਦਾ
ਇਹ ਤਨ ਸਾਡਾ ਆਪੇ
ਬੰਜਰ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ
ਕਿਸ ਜੰਮਣਾ ਕਿਸ ਬੀਣਾ।³³

(ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ)

ਜੀਕਣ ਜੁਗ
ਜਗਰਾਤਾ ਕੱਟਿਆ
ਨੇਰੂਾ ਢੋ ਕੇ
ਦੀਵਾ ਵੱਟੀ
ਕੌਲ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਬੇਮੰਤਵ ਹੀ
ਹਰਕਤ ਕੀਤੀ
ਲਾਟੂ ਵਾਂਗੂ
ਚਲਦੇ ਰਹੇ
ਤੁਰੇ ਨਾ ਅੱਗੇ।³⁴

(ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ)

ਹਰ ਰਾਤ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਤੇ ਤਾਰੇ ਕੱਠੇ ਸੌਂਦੇ ਹਾਂ
ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਿਸਤੇਜ ਸੁਲਗਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸਾਖੀ
ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਨੌਦਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਵਣ ਤੋਂ ਸੰਗਦੇ ਹਾਂ
ਹਰ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅੱਖਾਗੀ ਆਣ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ
ਮੈਂ ਖੂਬ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਗਲੀ ਹੁਣ ਸਰਪਟ ਦੌੜੇਗੀ
ਮੈਂ ਉਠ ਬੈਠਾ
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚੀਣਾ ਚੀਣਾ ਹੋ ਕੇ ਡਿਗ ਭੁਲ ਜਾਵਾਂਗਾ
ਯਾ ਕਿਸੇ ਨਜ਼ਰ ਦੇ -
ਤੇਜ਼ ਤਿੰਸੂਰੇ ਕਾਂਟੇ ਵਿੱਚ ਵਿਝ ਜਾਵਾਂਗਾ
ਬੇਟੀ ਮਾਸ ਜਿਹਾ, ਨੰਗਾ, ਅੱਧ-ਕੱਚਾ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਕੋਈ ਖਾਵੇਗਾ
ਨਾ ਤੇਜ਼ ਤਿੰਸੂਰੇ ਕਾਂਟੇ ਦੀ ਸੂਲੀ ਤੋਂ ਲਾਹੇਗਾ
ਮੇਰਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਇਕ ਉਬਾਸੀ ਵਾਂਗੂ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ
ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਹੁੰਝ ਗਲੀ ਚੋਂ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟਦਾ ਹਾਂ

ਮੈਨੂੰ ਹੁੰਮਸ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹੈ
ਮੈਂ ਸਦਾ ਪੁਰੇ ਵਿੱਚ ਨੰਗਾ ਹਾਂ
ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਘਰ ਦਾ ਕੂੜਾ ਹੂੰਝ -
ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ
ਮੈਂ ਡਰਦਾ ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ
ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੇਖ ਨਾ ਲਏ।³⁵

(ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ)

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੁੱਖ ਕਵੀ : ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਅਜਾਇਥ ਕਮਲ, ਜਸਵੰਤ ਨੇਕੀ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਜਗਤਾਰ, ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ, ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ, ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ, ਕਰਮਜੀਤ ਆਦਿ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਾਦ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦੇ। ਸਗੋਂ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਿਧੀਆਂ, ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ, ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਲਿਲ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਚੇਤ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚਿਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ‘ਯਾਂ ਪਾਲ ਸਾਰਤਰ’ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਸਾਰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ :

ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਿੱਧੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੌਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।³⁶

ਲਘੂ ਮਾਨਵ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਧੀਨ ਭੂਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:

ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਹਾਂ
ਛਣ ਛਣ ਦੀ ਤਾਂ ਗਲ ਹੈ :
ਕਿਸ ਨੇ ਭਲਾ ਉਮਰ ਭਰ ਦੇ ਲਈ ਤੇਰੀ ਵਫ਼ਾ ਮੰਗੀ ਹੈ ?³⁷

ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਮੂਹਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਖੰਡਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਕੱਲ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ‘ਫਰਾਇਡ’ ਦੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

“ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਫਰਾਇਡ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥੋੜੀਆਂ ਨੇ ਆਤਮ-ਪਰਕ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਆਰੋਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਹ ਫਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਅਚੇਤ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ।”³⁸

ਪੰਜਾਬੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਬਿੰਕਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਵਾਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਹੀ ਸੁਝਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਜਦ ਮੈਂ ਘਰ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆਉਂਦਾ
ਆਪਣਾ ਅੱਧਾ ਜਿਸਮ
ਲਾਹ ਕੇ ਅਲਮਾਰੀ 'ਚ
ਟੰਗ ਦਿੰਦਾ ਸਦਾ
ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮਝਦਾ
ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਰਾਮ
ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਵੇਦਨਾ
ਕੌਣ ਨਕਲੀ ਜਿਸਮ 'ਚੋਂ
ਤੇ ਓਪਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਭਲਾ³⁹

(ਜਗਤਾਰ)

ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਕਾਰਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਹਾਂ-ਮੁੱਖੀ ਸੱਚ ਦੀ ਜਗਿਆਸ਼ਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਸੀ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ:

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ / 135

“ਵਿਖੰਡਤ ਆਪੇ, ਕਾਮ ਗੁੰਝਲਾਂ, ਅਪਰਾਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਦਿਸ਼ਾਹੀਣਤਾ ਤੇ ਮਾਯੂਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਖੋ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਮੌਹ ਜਾਗਦਾ ਹੈ—ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਜੋ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾ ਸਕੇ।”⁴⁰

ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਮਸ਼ਨੀ ਗਤੀ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਹਿਮ, ਕੁੰਠਾ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਭਟਕਣ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤਣਾਉ ਅਤੇ ਰੋਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਸਾਰਥਕ ਸੰਬਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

ਜਿਥੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭੁੱਖ ਉਗਦੀ ਹੈ
ਤੇ ਹਰ ਬੱਚਾ
ਇਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਜੰਮਦਾ ਹੈ
ਉਥੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕਾਨੂੰਨ ਕੀ ਕਰੇਗਾ ? --
ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਛੇ ਸੇਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,
ਧਨ ਵਾਲੇ
ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ,
ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ
ਅਜਲੀ ਭਾਵਨਾ
ਲੜ ਕਿੜ ਕੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ
ਜਾਂ ਕੱਟ ਮਰਨ ਲਈ⁴¹

(ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ)

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਰੋਸ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਆਦਿਮ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਕੋਈ

ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੰਬਾਦਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਸੈਲੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਸੈਲੀ

“ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਲੇਖਕ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁴²

ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਸੈਲੀ ਅਤੇ ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਹੋਵੇਗੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ-ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸੰਗਤੀ ਤੇ ਰੋਗ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੂਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਵੀਨ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਰਿਹਾ। ਇਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ।

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਕਾਵਿ -ਚਿੰਤਨ :

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਸਮਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ 1968 ਈ. ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ 1975 ਈ. ਤਕ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ-ਉਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ : ਸੁਖਵੀਰ, ਪਾਸ਼, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, ਜਗਤਾਰ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਹਰਭਜਨ ਹੁੰਦਲ, ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ, ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ, ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ, ਸੰਤ ਸੰਧੂ, ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ, ਸੀ. ਮਾਰਕੰਡੇ, ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆਂ, ਲੋਕ ਨਾਥ, ਸੁਜਾਤਾ ਸੰਧੂ, ਸਾਰਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਨੈਲ ਬਾਗੀ ਆਦਿ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ

ਮੁੜ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਇਹ ਕਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਬਦਲੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸਮਝਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਚਿੰਤਨਹੀਣ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।”⁴³

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ‘ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ’, ‘ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ’ ਅਤੇ ‘ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ ਮੁੱਖੀ ਕਾਵਿ’ ਆਦਿ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਨੇ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ,

“ਪਿਛਲੀ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਮਾਰਕਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਰਚੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਏਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆ ਕਰਕੇ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਅਸਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਝੁਕਾਅ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ... ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਅਮਲ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਾਕਾਰਤਮਕ ਪੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੱਧਵਰਗੀ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਅਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਮੱਝਤਾਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਵਿਹੂਣੀ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।”⁴⁴

ਡਾ. ਕੇਸਰ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿੱਲਖਣਤਾ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾਵ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨਿਰੋਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਤਿਵਾਦੀ ਅਤੇ ਕੱਟੜਪੁਣੇ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਉੱਤੇ ਉਸਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜਸੀ

ਇਨਕਲਾਬ ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ, ਵਿਕਸਿਤ ਜਾਂ ਅਜੋਕਾ ਰੂਪ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।”⁴⁵

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਗੁਰੀਲਾ ਨਾਇਕ’ ਕਲਪਿਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਸਤਰਾਂ ਗੁਰੀਲਾ ਨਾਇਕ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :-

ਉਹ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਵੇਗਾ,
ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਬੰਦੂਕ ਹੋਵੇਗੀ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮਹੁਰ ਰਾਗਣੀਆਂ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ
ਜਲਾਵਤਨ ਬੌਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਤਨ ਮਿਲੇਗਾ
ਇਕ ਨਹੀਂ, ਦੋ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵੀਅਤਨਾਮਾਂ ਵਿਚ
ਉਹ ਆਵੇਗਾ
ਭਵਿੱਖ ਸਾਡੇ ਕਦਮਾਂ 'ਚ ਹੋਵੇਗਾ⁴⁶

(ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ)

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੀਲਾ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਰੋਹ, ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਹਿੱਸਕ ਵੰਗਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਗਤਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ : -

ਫੇਰ ਉਹ ਬੁੱਕ ਕੇ ਤੇ ਉੱਚੀ ਕੂਕਿਆ
“ਭੂਤਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰੋ
ਉਠ ਦੀ ਅੱਲਾਦ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਓ !
ਰੋਕੋ ਮੇਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਰੋਕੋ
ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਬਣ ਕੇ ਲਕੀਰਾਂ
ਜੋ ਖਿਲਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਰਹੀ ਹੈ
ਓਸ ਅਣਦੇਖੇ ਪੰਖੇਰੂ ਦੀ ਸੁਗੀਲੀ 'ਵਾਜ਼ ਵਾਗੂੰ
ਸਾਡੇ ਲਈ ਵਾਹੇ ਗਏ

ਜੋ ਮੌਤ ਦੇ ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ ਤੇ
ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਲੀਕ ਬਣ ਕੇ ਛੈਲ ਗਈ ਹੈ।⁴⁷

(ਡਾ. ਜਗਤਾਰ)

ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਚ ਜਾਗੇ ਵਿਦਰੋਹ ਤਾਂ
ਤੁਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਤੱਕੇ ਨੇ
ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੋ ਹੋਣੇ ਨੇ ਉਹ ਵੀ ਲੋਕ
ਜੋ ਰਾਵਣ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹੁਣ ਦੀ
ਮਸ਼ਕ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ
ਇਕ ਦਿਨ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ
ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਰਵਾਂ ਸਿਰ ਬਣ ਕੇ ਉਗ ਆਏ⁴⁸

(ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ)

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਫਰਤ
ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ
ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ
ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ
ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੀ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਲਹਿਰ
ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਝ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ
ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਕਿਰਤ
ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ। ਪਾਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ
ਲਿਖਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਰੋਟੀ 'ਤੇ ਡਾਕੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ
ਜਦ ਸਾਡੀ ਇੱਜਤ ਨੂੰ ਸੰਨ੍ਹਾਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ
ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੇਂਡੂ ਮੂੰਹ ਦੇ ਗੁੰਗੇ ਸਾਂ
ਤੁਹਾਡੀ ਲਚਕੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਊਸ 'ਚ ਕੀ ਕਰਦੀ ਸੀ।⁴⁹

(ਪਾਸ਼)

ਜਿਥੇ ਬੰਦਾ ਜੰਮਦਾ ਸੀਰੀ ਹੈ,
ਟਕਿਆਂ ਦੀ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਹੈ,
ਜਿਥੇ ਕਰਜ਼ੇ ਹੇਠ ਪੰਜ਼ੀਰੀ ਹੈ
ਬਾਪੂ ਦੇ ਕਰਜ਼ ਦਾ ਸੂਦ ਨੇ ਪੁੱਤ ਜੰਮਦੇ ਜਿਹੜੇ

ਤੂੰ ਮਗਦਾ ਰਹੀ ਵੇਂ ਸੂਰਜਾ
ਕੰਮੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ।⁵⁰

(ਸੰਤਰਾਮ ਉਦਾਸੀ)

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ
ਨੂੰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-
ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ
ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ,
ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਅਤੇ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੀ
ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਵਿਹੁੱਧ ਅਤੇ ਆਮ ਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ
ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ
ਕਵਿਤਾ ਸਿੱਧੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਛੋਟੀ
ਕਿਸਾਨੀ ਤੇ ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਵਰਗ
ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਕ
ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਜੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ
ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀ।”⁵¹

ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ
ਹਨ। ਜਿਵੇਂ : -

ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ ਕਲਯੁਗ ਦਾ ਗੋਬਿੰਦ
ਜਿਸ ਨੇ ਤਰਾਈ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ
ਜਿਥੇ ਖੂਨੀ ਸ਼ੇਰ ਵਸਦੇ ਹਨ
ਜਿਥੇ ਜ਼ਹਿਰੀ ਨਾਗ ਡਸਦੇ ਹਨ
ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ ਹੈ
ਜਫਰਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ
ਪਰ ਅਜੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚੰਡੀ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਲਿਆ ਹੈ
ਪਰ ਅਜੇ ਤਾਂ ਮਸਾਂ ਮੈਂ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਮਾਰਿਆ ਹੈ⁵²

(ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ)

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਇਕ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ
ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਹਿਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ

ਸੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਗ਼ਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਾਰਕਸ, ਲੈਨਿਨ, ਮਾਈ ਸੇ ਤੁੰਗ, ਸਟਾਲਿਨ, ਹੋਚੀ ਮਿੰਨ, ਚੀ-ਗਵੇਰਾ, ਜੂਲੀਅਸ ਫਿਊਂਚਕ ਤੇ ਪੈਟਰਸ ਲ੍ਹੁੰਬੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਕਲਪਿਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜੋਰਦਾਰ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੱਸ ਗੁਰੀਲਾ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਕਲਪਿਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਆਰੋਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਫੇਨਾਨ ਅਤੇ ਹਰਬਰਟ ਮਾਰਕੁਜ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਹਿੰਸਾ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਮੂਲ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ, ਜਿਹੜੀ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਬੱਧਤਾ ਸਹਿਤ ਯਥਾਰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਅਸਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।”⁵³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਅਗਾਜਕਤਾ, ਵਿਨਾਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਏ। ਜਿਵੇਂ :-

ਇੰਚ ਇੰਚ ਮਿੱਟੀ ਕੁਚਲ ਦਿਆਂਗੇ
ਜੰਗਲ 'ਚ ਚਲਾ ਦਿਆਗੇ ਐਟਮ-ਬੰਬ
ਤੇ ਅੱਗ 'ਚ ਡਬੋ ਦਿਆਂਗੇ ਧਰਮ-ਪੋਥੀਆਂ
ਬਦਲਾ ਲਵਾਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਰੰਦੇ ਆਂਡਿਆਂ ਤਕ ਪੀ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਤੇ ਹਰ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲੱਭਾਂਗੇ ਤੋਪ ਦੀ ਅੱਗ 'ਚ⁵⁴
(ਲੋਕ ਨਾਥ)

ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਰਹਸਮਈ, ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ

ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੇਤਨ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਮਲ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ‘ਪਾਸ’ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਨਿਬੰਧ 'ਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਲਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਪਦੰਡ ਸਿਰਜਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੁਣ ਤੋੜਲੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ।...ਅਗਾਂਹ ਜੋ ਕਲਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ ਉਹ ਕੁਝ ਕੁ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਜਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਲੋਕ ਆਪ ਹੀ ਘੜਣਗੇ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਪੀੜੀਆਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੇਅਰਥ ਜਾਂ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਬਕਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ।”⁵⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੋਸ਼ਣ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੋਸ਼ਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਾਰਨ ਬੁਰਜੂਆ ਢਾਂਚੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੋਹ ਅਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਦਰੋਹ ਨਾਲ ਨਾ ਜੋੜ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਅਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਗੁਰੀਲਾ ਨਾਇਕ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਨਾਹਰਾ ਸੈਲੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਸੰਵਾਹਕ ਵਜੋਂ ਰਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ:

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 1955 ਈ. ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਰੁੱਚਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸਫਰ ਹੁਣ ਤਕ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਲੰਮੇ ਕਾਵਿ-ਸਫਰ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਵਾਦ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ

ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿ-ਸਫਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਵਵਦਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਹੌਲ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮੂਹਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਚੇਤੰਨਤਾ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੋਟਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਭਾਸ਼ਣੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਾਲੀ ਲਲਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮਿੱਥ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਮਕਾਨਕੀ ਅਤੇ ਫਾਰਮੂਲਾ-ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜਟਿਲਤਾ ਸਹਿਤ ਚਿਤਰਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਧੜਾ-ਧੜ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਤੀਜੇ ਵਾਜ਼ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੁਨਣਾ
ਸੁਰ ਮਿਲਾਉਣਾ
ਕੁਝ ਲਿਖਣਾ ਕੁਝ ਰਚਨਾ ਗਾਉਣਾ
ਆਦਤ ਵਾਗੂੰ
ਕਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮਣਾ
ਪ੍ਰੀਤ ਭਾਵ ਲੈ
ਕਦੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਉੱਡਣਾ

ਸੰਗ ਸੰਗ ਯਾਦਾਂ
ਨਿੱਜ-ਗਮ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਜਨ ਗਮ ਦਾ
ਪੋਜ਼ ਬਨਾਉਣਾ
ਫੇਰ ਕਲਮ ਚੋਂ
ਲੋਹੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਘੜਨਾ
ਸਮਝ ਸੌਚ ਕੇ
ਹਿਕ ਬੁੰਦੇ ਅਤਿਕਥਨੀ ਪਾ
ਤੁੜਾਨ ਮਚਾਉਣਾ
ਹੱਥ ਮਾਰਨੇ ਪੈਣਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ
ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਨਾਉਣਾ
ਰੈਣ ਦੇ ਮਸਤਕ 'ਤੇ ਸਰਘੀ ਦੀ
ਬਿੰਦੀ ਲਾਉਣਾ
ਫੈਸ਼ਨ ਵਾਂਗੂੰ ਸਮਝ ਕਲਾ ਨੂੰ
ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ।
ਆਪਣੇ ਦਰ ਦੀ ਪੀੜ ਜਗਾਉਣੀ
ਜਨ-ਗਮ-ਵਸਤਰ ਪਾ ਜਨ-ਦਰ ਤੇ
ਦਸਤਕ ਦੇਣਾ।
ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਦਤ ਪਾ ਕੇ
ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ
ਦੇਣਾ ਮਹਿਣਾ।⁵⁶

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੱਪਕ ਹੋਈਆਂ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਹਾਂ-ਪੱਥੀ ਬੀਜ ਲੱਭ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਾਹਰੇਬਾਜੀ, ਭਾਸ਼ਣੀ ਸੁਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਇਸੇ ਜਮ੍ਹਾਦ ਤੇ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵੰਗਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਵਿਦਰੋਹ ਸੀ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਇਕ ਸਾਰਬਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸੀ। ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਪੱਖਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਣੀ ਬਣ ਕੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਏਸ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਯੋਗ ਭਾਂਤ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਬਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਸਦਾ ਹੀ ਅਗਰਗਾਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਂਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”⁵⁷

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸੁਮੇਲ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ 'ਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਨਵੈਕਲਾਪਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁੱਕਤ ਹੈ। ਰਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੌਣ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਅਜੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੇਬਸੀ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਹੈ।
ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਰਨਣਮਾਲਾ
ਦੇ ਸਿਆਹ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ,
ਅਜੇ ਤਕ ਗਿਣਦਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ।
'ਨੇਰਿਆਂ ਸੰਗ ਜੂਝ ਰਹੇ, ਮੈਂ, ਦੀਪਕਾਂ ਦਾ
ਗੀਤ ਘੜਨਾ ਹੈ ਅਜੇ।

ਅਜੇ ਤਕ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਦੇ,
ਦੀਪਕ ਤੋਂ ਲੋ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।
ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬੱਤੀ ਬਣਾ ਕੇ,
ਵਿਸ਼ਵ-ਦਿਲ ਦੀਪਕ 'ਚ ਬਲਣਾ ਹੈ ਅਜੇ।⁵⁸

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਆਮ ਮਾਨਵ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੁਭਵਹੀਣ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਗੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ 'ਚ ਗੁਜਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਬਦਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪਿਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤਣਾਉ ਤੋਂ ਟੁਟਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਯਥਾਰਥ ਤਣਾਉ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਕਲਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਹਿਮ ਮੁੱਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ‘ਸਹਾਇਕ’ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ‘ਸੰਚਾਲਕ’ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਇਕ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”⁵⁹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਹਾਇਕ ਵਾਲੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ 'ਸਾਪੇਖ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਨੋਵਿਸਲੇਸ਼ਣ, ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ' ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਬਾਰੇ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੇ ਵਸਤੂ-ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਪੇਖ ਸਿਧਾਂਤ, ਘੋਰ ਯਥਾਰਥ, ਮਨੋਵਿਸਲੇਸ਼ਣ, ਅਵਚੇਤਨ ਸਿਧਾਂਤ, ਜੋਨੀ ਭਾਵਨਾ, ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ, ਡਰਮਾਟਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ, ਨਵ-ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ, ਅੰਤਰ ਸੁਹਜ ਵਿਸ਼ਸਟੀਵਾਦ, ਅਹੁੰ-ਚਿਤਰਣ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਆਦਿ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ...ਪ੍ਰੈਗ-ਮੈਟਿਜ਼ਮ, ਲੋਸੀਕਲ ਪੋਜੇਟਿਵਇਜ਼ਮ, ਸਾਈਕੋਲੇਜੀ, ਤਥਾ ਡਾਇਆਲੈਟਕਿਸ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣੀ ਹੈ।”⁶⁰

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨਿਆਏ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਰਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਦ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਤਖਤੀ ਲਾਕੇ ਨਹੀਂ ਫਿਰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਮ ਉਸ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਾਨਊਂਤੀ ਨਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਇਦ ਹੈ ਜਾਏ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ 'ਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਲੁੱਪਤ ਹੈ।”⁶¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨੋ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਕ ਵਿੱਲਖਣ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਕਾਵਿ ਉਚਾਰ ਸਿਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੋਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਤੱਤ ਲੱਭ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ 'ਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਹੈ।

ਕਾਵਿ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੰਖਟਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ : ਰਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ :

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਸੰਵਾਦ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਰਚਾਇਆ। ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ,

“ਹਰ ਕਲਾਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਤਜ਼ਰਬਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦੇ ਉਤੇ ਇਕ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਤੇ ਤੀਜਾ ਉਸ ਦੀ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ। ਇਕ ਸੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਕਲਾਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਿਹੜੀ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਮਿਆਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁶²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵੀ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਵੀ ਦਾ ਵਿਆਕਤੀਤਵ ਕੋਈ ਅਸਲੋਂ ਇਕੱਲੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗਤਿ-ਮਿਤ ਦੇ ਅਰਥ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਕਵੀ ਉਸ ਸਮੂਹ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਚੇਤਨਾ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਅਸਲੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ-ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਦੇ ਦਬਾਅ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁶³

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਾਵਿ ਅਰਥ ਦੀ ਬਹੁ ਆਰਥਕ ਹੋਂਦ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਦੀ ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਾਵਿ ਅਰਥ ਨੰਗਾ ਇਕੱਲਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਆਰਥਕ ਹੋਂਦ ਹੈ।...ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਮੁੱਲ-ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਸਮੂਰਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਲ-ਸਾਪੇਖ ਵੀ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਮੂਲਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੀ ਮੁੱਲਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵੀ ਤੁਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”⁶⁴

ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਜਮਾਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਕਵੀ ਇਸ ਦੇ ਅਪਵਾਦ ਵੀ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ,

“ਸਮਾਜਕ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਨਿਰਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕਲਾਕਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਜਾਂ ਬੁਲਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਕਲਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ ਅਨੁਭਵ ਸਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰੂ ਯੁੱਗ-ਚੇਤਨਾ

ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹੀ ਸੁਆਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਕਲਾਕਾਰ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਫ਼ਾ ਪਾਲੇ। ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਵੀ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਅਤੇ ਭਾਰੂ ਯੁੱਗ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਸਮੱਚੀ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਦੀ ਬੇਹਤਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।”⁶⁵

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ‘ਹੁਨਰ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :

ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੁਨਰ,
ਇਸ ਦੀ ਗੋਦੀ ਖੇਡਿਆ ਹੋਇਆ ਜਵਾਨ।
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੋ ਤੁਸੀਂ ਗੱਲ ਏਸ ਨੂੰ,
ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਕਿ ਪੌੜੀ ਉਸ ਨੂੰ,
ਪੁੱਜ ਕੇ ਟੀਸੀ 'ਤੇ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਏ,
ਇਹ ਜੁ, “ਹੁਨਰ, ਹੁਨਰ ਲਈ” ਕਹਿੰਦੇ ਪਏ।
ਨਿਕਲ ਕੇ ਫੁਲ 'ਚੋਂ ਸੁੰਗਾਈ ਜੇ ਕਹੇ :
‘ਮੈਂ ਹਾਂ ਪੂਰਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ,
“ਮੈਂ ਨਾ ਨਿਰਭਰ ਕਿਸੇ 'ਤੇ
“ਆਪਣੀ ਹੀ ਅੱਡਰੀ ਹਸਤੀ ਮੇਰੀ।”
ਉਸ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਭਲਾ,
ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਧੁੱਪ ਸਹਿ, ਸਹਿ ਔੜ੍ਹ ਨੂੰ,
ਮੌਲਿਆ, ਹਰ ਅੰਗ ਤੇ ਹਰ ਡਾਲੀਏਂ,
ਫੇਰ ਕੀਤਾ ਸੂਲਾਂ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ।
ਕਰ ਕਟੋਤੀ ਆਪਣੀ ਖੁਗਾਕ 'ਚੋਂ
ਪਾਲੀਆਂ ਉਸ ਡੋਡੀਆਂ ਸੁਹਲ ਨਾਦਾਨ।
ਫੇਰ ਕਿਵੇਂ ਅੰਦਰ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਨਾਲ ਉਸ,
ਖੇਡੀਆਂ ਇਕ ਡੋਡੀਆਂ ਭਰ ਕੇ ਸੁਗੰਧੀ,
ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਾਗ ਚੋਂ।

ਜਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੁਨਰ,
 ਨਗਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਿਨ ਸਾਜ਼ ਤੋਂ !
 ਗੀਤ ਬਿਨ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ !
 ਦਰਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬਿਨ ਪਾਣੀਓਂ !
 ਪਰਬਤ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ !
 ਨੁਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਿਨ ਜਿਵੇਂ !
 ਇਕ ਰੱਸ ਵਾਸਤਵ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦਾ।
 ਇਕ ਧੁੰਦ ਬੇਅਰਥ ਬੇਲੋੜੀ ਜਿਹੀ।
 ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹਰ ਜਿੰਦਗੀ ਲਈ,
 ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਜਿੰਦਗੀ ਵੀ ਹੈ, ਜਿੰਦਗੀ ਲਈ।
 ਇਹ ਸਾਹਿਤ, ਇਹ ਕਲਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੂਰਨਤਾ,
 ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਧਨ ਹਨ ਸਗੋਂ,
 ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਬਨਾਵਣ ਵਾਸਤੇ।
 ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਵਣ ਵਾਸਤੇ।
 ਜੀਵਨ ਪੰਧ ਉੱਜਲੇ ਬਨਾਵਣ ਵਾਸਤੇ।
 ਜੇ ਹੁਨਰ ਹੈ ਹੁਨਰ ਲਈ,
 ਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲਈ।
 ਤਾਂ ਇਕ ਖੜ੍ਹਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ ਸਾਰਾ ਅਮਲ।
 ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ।
 ਰੁੱਕ ਜਾਵਣਗੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ।
 ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ ਇਹ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ।
 ਪੁਲਾੜ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਹਰ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ।
 ਓ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਵਾਲਿਓ! ⁶⁶

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ ਪੰਕਤੀਆਂ ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ
 ਰਚਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਲਾ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ
 ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ
 ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਛੁਲ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਛੁਲ
 ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਬੂਟੇ ਦਾ ਛੁਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਕਲਾ
 ਵੀ ਜਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਲਾ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਬਨਾਉਣ ਦਾ
 ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਕਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਲਾ ਦਾ
 ਸਿਰਜਣ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਕਵੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ

ਸਿਰਜਣਾ ਕੋਈ ਸ਼ੁਗਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਤਮ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਖੋਜ ਹੈ।

“ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
 ਕਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ
 ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਰਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ
 ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਯੁੱਗ-ਬੌਧ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ
 ਸਕਦਾ। ਕਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਭਾਰੂ
 ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਚਨਾਤਮਕ
 ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ
 ਹੈ, ਇਉਂ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਕਵੀ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ
 ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਵੇਕ
 ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁶⁷

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਵੀ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ
 ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ
 ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ
 ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨਿਵਾਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ
 ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਬਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ
 ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

“ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ
 ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਯੁੱਗ
 ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪਰਿਆਇਵਾਚਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ
 ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ
 ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਲੱਗ ਕੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ
 ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚੋਂ
 ਸੰਜੋਂਦੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੱਥਤ
 ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਬਿੱਥ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਯੁੱਗਾਂ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ
 ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉਘੜਦੀ ਹੈ।”⁶⁸

ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਜਿਵੇਂ ਆਨੰਦ, ਉਪਦੇਸ਼, ਸਮਾਜਕ-
 ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ
 ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਬਾਹਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਵਿ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ
 ਮਨੋਰਥਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ

ਇੱਕੱਲੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਾਰਬਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

“ਜੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਾਰਬਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਇਸ ਸਾਰਬਕਤਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਦਾ ਪਰਿਪੇਖ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਾਵਿ ਬਾਹਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਹੈ ਵੀ। ਪਰ ਨਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਜੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਦੀ ਜਲ-ਬਾਹਰੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਨਾ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਅਰਥ, ਨਾ ਵੇਗ। ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਜ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਗਤੀ ਵੀ, ਸਾਰਬਕਤਾ ਵੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ।”⁶⁹

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵੀ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਕਲਾਹੀਣ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਕਲਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਸਿਰਜਣ ਕਰਮ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਸਾਮਿਅਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀਆਂ ਸਮਸਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਬੋਧ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਿਅਕਤੀ-ਸੱਚ ਤੇ ਵਿਆਪਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਸਮਤੌਲ ਪ੍ਰਤੀਤੀ। ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਸਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਸਰਾ ਇਨਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਸੀਮ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿੰਦਗੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਊ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁷⁰

ਗਵਿੰਦਰ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਦਾ ਵਾਹਣ ਬਨਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ

“ਕਵਿਤਾ ਕਵੀ ਦਾ ਦੁਹਰਾਅ ਨਹੀਂ, ਨਵ-ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ, ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ।”⁷¹

ਰਵੀ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਵਾਨਿਕ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਅਬਦਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਇਕ ਗਤੀਹੀਣ ਵਰਤਾਰੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਕਾਵਿਕਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ,
ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ !
ਵਾਦ ਮੁਕਤ, ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ
ਸ਼ੁਧਤਾ ਵੀ, ਕਾਵਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ
ਤੇ ਕਿਸੇ ਸੂਰਮੇ ਦੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਵੀ,
ਜੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਏ !
ਸਾਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਸਾਧਾਰਨ ਹੋ ਜਾਏ,
ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਮੂੰਹ ਚੌਂ : “ਵਾਹ, ਵਾਹ !!!” ਨਿਕਲ ਜਾਏ !!!
ਇਹ ਵੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ
ਅਰਥ ਦੀ, ਸੁਪਰ ਅਰਥਤਾ
ਭਾਵ ਦੀ ਭਾਵਾਤਮਕ ਉਡਾਣ
ਅੰਬਰਾਂ ਦੇ ਪੰਖ
ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਚੋਗ
ਭੌਂ ਦਾ ਵਿਯੋਗ
ਇਕ ਛਿਣ ਵਿੱਚ,
ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ
ਕਾਵਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ ...
ਕਾਵਿਕਤਾ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵੀ !!!⁷²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੀਮਤ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਦੇ ਸੀਮਤ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮਾਜ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੇਗ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਠ ਰਹੀ ਰੌਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਟੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਜਾਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਜਨਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤੌਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਬਤੌਰ ਸਾਹਿਤ ਦੱਬੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਨਿਯਾਤ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤੌਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੇ ਹਨ।”⁷³

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ ਘਾੜਤ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਅਤੇ ਤੌਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹੀ ਬਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਰਗ, ਜਾਤ ਜਾਂ ਖਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਹਰ ਆਮ ਮਾਨਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੇਰਜ਼ਗਾਰੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਨਿੰਮ ਦੇ ਤਲਖ ਘੁੱਟ,
ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੱਚਾਈ।
ਪਰ ਜੀਵਨ ਨਿੰਮ ਤੋਂ ਵੀ ਕੇੜਾ।
ਦੂਰ ਇੱਛਾ ਦਿਆਂ ਰੇਤਾਂ 'ਚ,
ਫਾਕੇ ਕੱਟਦੀ ਹੈ ਪਿਆਰ ਮਸਤੀ,

ਇਹ ਜੁ ਨਫਰਤ ਦਾ ਜਲੋਂ ਹੈ,
ਹਰ ਇਕ ਜੀਭ ਦੀ ਨੋਕ ਦੇ ਉੱਤੇ।

ਦਿਲ ਦਾ ਹੀ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਇਕ,
ਆਦਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਪਏ ਨੇ ਭੁੱਖ ਦੇ ਕੀੜੇ।
ਮਾਨਵ ਦੇ ਮਸਤਕ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਹੈ,
ਬੇਕਾਰੀ ਦਾ ਦਾਗ।
ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦਾ ਦਰ ਅਜੇ ਵੀ ਬੋਲਦੇ :
“ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ !”⁷⁴

ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ
ਬਹੁਤੀ ਵੱਡੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
ਉਪਰ ਚਾਦਰ ਤੇ ਛੱਤ
ਹੇਠਾਂ ਦੋ ਵਕਤ ਦੀ ਰੋਟੀ,
ਭੁਜਗਾਰ।

ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ
ਦਿੱਲੀ, ਦੇਖਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਮੰਬਈ ਕੋਲਕੱਤਾ ਵੀ
ਛੱਤ ਹੇਠ ਸੁੰਗਾੜਿਆ, ਸਹਿਮਿਆ
ਉਸ ਦਾ ਘਰ, ਪਰਵਾਰ,
ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਜਹਾਨ
ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :
ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਲੀ, ਜੁੱਲੀ, ਗੁੱਲੀ ਦੀ ਵਿਥਿਆ।⁷⁵

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਇੱਕਲਾਪੇ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰੀ/ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ।

“ਮਹਾਂ ਨਗਰ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਭਿਆਤਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦਾ ਜੋ ਤਿੱਖਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਸਮੱਗਰ ਆਪਾ ਪਲ ਪਲ ਖੁਰਦਾ ਤੇ ਟੁੱਟਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਸਭਿਆਤਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਧ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਢੁਕਤਾ,

ਵਿਸ਼ੰਗਤੀ ਤੇ ਇਕੱਲ ਦੇ ਦੁਖਦਾਈ ਅਨੁਭਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੁਲਾੜ ਯੁੱਗ ਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀਆਂ ਅਚੰਭਿਤ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਪਾਰ ਲਾਲਸਾ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲਟਕਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਕਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਪਣੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕਤਮ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਮੇਤ ਗ੍ਰਿਹਤਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ।”⁷⁶

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿੰਗ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲਣ ਅਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸਫਲ ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਕੇਤ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਇਕ ਚੱਕਰਵਿਯੂ ਬਣ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੁਆਲੇ ਪਸਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਅਪਹਰਣ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨਾਤਮ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇ, ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ, ਸਹਿਮ ਜਾਂ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਤ੍ਰਾਸਦ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਚੰਗੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਜੋਗ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤੀਖਣਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਧੀ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਜੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਹਿਸ਼ ਨਹਿਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।”⁷⁷

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਰਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕੋਂ ਸਮੇਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁਕਤ ਵੀ।”⁷⁸

ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਨੈਟਿਕ ਉੱਗਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਆਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਰੋਲ ਵੱਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :

ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਤਾਂ
ਮੇਰਾ ਨਜ਼ਰ ਕੁ ਭਰ ਆਸਮਾਨ ਹੈ !
ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਤਾਂ
ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਲੱਖਣ
ਜਨੈਟਿਕ ਉੱਗਲੀ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ !
ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਮੌਨ,
ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ !

ਕਵਿਤਾ
ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ
ਕੈਪਸਿਊਲ ਹੈ,
ਜੁ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਕੇ ਵੀ,
ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਾਰ
ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁷⁹

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕਲਾ ਮਿਲਕੇ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ,

“ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੁਣਛਾਣ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋੜਿੰਦੀ ਸਿਰਜਣ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਲਾ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿੰਸ਼ਨਾ ਵਿੱਚ ਸੌਦਰਯ ਲਿਆ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕਲਾ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤੱਤ ਦੀ ਕਮੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨ ਤੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।”⁸⁰

ਕਵੀ ਉਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪਰੰਪਰਾ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਬਣਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ / 159

“ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਕਲਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਕਿ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭੁੱਬਲ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਲੁੱਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਫੋਕਟ ਪ੍ਰਚਾਰਵਾਦੀ ਜਾਂ ਨਾਹਰੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।”⁸¹

ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ

“ਕਿਸੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਭਾਵ ਉਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁸²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਇਲਤਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਦ ਦੇ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਾ ਬਣੇ, ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰੇ। ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਲਈ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜੜ੍ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰਗਾਮੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਗੰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ.), ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 4
2. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਸਾਹਿਤਧਾਰਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰਚਨਾ ਵਿਧਾਨ, ਸਿਰਜਣਾ, ਅਕਤੂਬਰ ਦਸੰਬਰ 1977, ਪੰਨਾ 3
3. ਮੁਣਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ, ਹਵਾਲਾ, ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ‘ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰੀ ਆਧਾਰ’, ਪੰਨਾ 100
4. ਮੁਣਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ, ਹਵਾਲਾ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਆਲੋਚਨਾ ਅਪ੍ਰੈਲ ਜੂਨ 1987, ਪੰਨਾ 36
5. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ 1, ਪੰਨਾ 37
6. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਵੇਂ ਪੱਤਰ, ਪੰਨਾ 14

7. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਸੁਗੰਧ ਸੁਮੀਰ, ਪੰਨੇ 67 68
8. Dictionary of Philosophy (ed.) M. Rosenthal and P. Yudin, Page 276
9. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਸਾਰ (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ), ਪੰਨਾ 263
10. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਪੰਨਾ 70
11. ਉਹੀ, ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ, ਪੰਨੇ 17 19
12. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰੀ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ 117
13. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ, ਪੰਨਾ 78
14. ਤੁਖਤ ਸਿੰਘ, ਮਹਿਕਾਂ ਭਰੀ ਸਵੇਰ, ਪੰਨਾ 52
15. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਪੰਨਾ 52
16. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ, ਪੰਨਾ 59
17. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 125
18. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 108 109
19. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭੈਤਿਕਤਾ, ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਨਵੰਬਰ 1962, ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੁਆਰਾ ਉਧਾਰਿਤ, ਪੰਨਾ 66
20. ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, (ਸੰਪਾ.) ਜ. ਸ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਪੰਨਾ 87
21. ਗਿਰਜਾ ਸੰਕਰ ਮਾਥੁਰ, ਹਵਾਲਾ, ਜ.ਸ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਪੰਨਾ 96
22. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ (ਸੰਪਾ.) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30
23. ਉਹੀ, ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੌਰ, ਪੰਨੇ 16-17
24. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਕਾਗਜ ਦਾ ਰਾਵਣ, ਪੰਨੇ 21-22
25. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਪਾਸ਼ : ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਭਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ (ਸੰਪਾ.) ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਾਲ ਕੌਰ, ਪੰਨਾ 40
26. ਡਾ. ਹਰਿਬੜਨ ਸਿੰਘ, ਮੈਂ ਜੋ ਬੀਤ ਗਿਆ, ਪੰਨੇ 36 39
27. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ (ਸੰਪਾ.), ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਪੰਨਾ 50
28. ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, (ਸੰਪਾ.) ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਪੰਨੇ 151 152
29. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਗਤੀ ਪੰਚਪਰਾ, ਪੰਨਾ 71
30. ਡਾ. ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 123

31. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.) ਭੂਮਿਕਾ, ਕਾਵਿ ਕਿਰਤੀ, ਪੰਨਾ 3
32. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, 'ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ' ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਸੰਪਾ. ਜਸਬਜ਼ੀ ਸਿੰਘ ਆਹਲੁਵਾਲੀਆ, ਪੰਨਾ 140
33. ਉਹੀ, ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੌਰ, ਪੰਨਾ 82
34. ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਦਸਤਕ, ਪੰਨਾ 24
35. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਮੈਂ ਜੋ ਬੀਤ ਗਿਆ, ਪੰਨੇ 62-63
36. ਯਾਂ ਪਾਲ ਸਾਰਤਰ, ਹਵਾਲਾ, ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 211
37. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਮੌਨ ਹਾਦਸੇ, ਪੰਨਾ 56
38. A Dictionary of Philosophy, page 369
39. ਜਗਤਾਰ, ਅਧੂਰਾ ਆਦਮੀ, ਪੰਨੇ 19-20
40. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਮੌਨ ਹਾਦਸੇ, ਪੰਨਾ 8
41. ਉਹੀ, ਸਹਿਰ ਜੰਗਲੀ ਹੈ, ਪੰਨੇ 48-49
42. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 210
43. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਦੁਸਾਂਝ, ਕਿਤੂ (ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ) ਅਕਤੂਬਰ 1972, ਪੰਨੇ 3 4
44. ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਨੇ 94-97
45. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ, ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ, ਪੰਨਾ 119
46. ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ, ਪੰਨੇ 10-12
47. ਜਗਤਾਰ, ਲਹੂ ਦੇ ਨਕਸ਼, ਪੰਨਾ 43
48. ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ, ਸਫਰ ਦੇ ਬੋਲ, ਪੰਨਾ 25
49. ਪਾਸ਼, ਲੋਹ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 20
50. ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਹਵਾਲਾ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਸੰਪਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਰਾਹੀ, ਪੰਨਾ 203
51. ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 237
52. ਜ਼ਫ਼ਾਰ ਸਿੰਘ, ਆਰੰਭ, ਪੰਨਾ 51
53. ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 140
54. ਲੋਕ ਨਾਥ, ਸਰਦਲ, ਨਵੰਬਰ 1970, ਪੰਨਾ 28
55. ਪਾਸ਼, ਹਵਾਲਾ, ਪਾਸ਼ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ, ਸੰਪਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਤੇ ਹੋਰ, ਪੰਨਾ 27
56. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਛੂੰਘੇ, ਪੰਨੇ 21-22
57. ਉਹੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ, ਪੰਨਾ 36
58. ਉਹੀ, ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਛੂੰਘੇ, ਪੰਨਾ 14
59. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪੁਨਰ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਨੇ 148-149
60. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਭੂਮਿਕਾ, ਬੇਚੈਨ ਸਦੀ, (ਗੁਰਮੇਲ) , ਪੰਨਾ 15
61. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਦੀਪ ਭੂਲਰ, "ਚਿੱਟੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ ; ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ" ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸੰਪਾ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ, ਪੰਨਾ 266
62. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਸੰਪਾ. ਜ. ਸ. ਆਹਲੁਵਾਲੀਆ, ਪੰਨਾ 87
63. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪੁਨਰ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਨਾ 105
64. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਨਾ 24
65. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨੇ 123-124
66. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਛੂੰਘੇ, ਪੰਨੇ 117-118
67. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪੁਨਰ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਨੇ 113
68. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ 26
69. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 25
70. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸੰਪਾਦਕੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਦਰਪਣ, ਪੰਨਾ 03
71. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੀ ਕਾਵਿ ਯਾਤਰਾ, ਪੰਨਾ 06
72. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ਪੰਨੇ 27-28
73. ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ, ਪੰਨਾ 184
74. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਛੂੰਘੇ, ਪੰਨਾ 123
75. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ਪੰਨੇ 93-94
76. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ 77
77. Pritam Singh, The Voices of Dissent, page 51
78. ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੁਰ, "ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਰਿਆ" ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 27
79. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 95
80. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਦਰਪਣ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 03
81. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, (ਸੰਪਾ.) ਜ. ਸ. ਆਹਲੁਵਾਲੀਆ, ਪੰਨਾ 86
82. ਉਹੀ, ਸਹਿਰ ਜੰਗਲੀ ਹੈ, ਪੰਨਾ 10

ਵਾਲੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਟੁੰਬਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ।”²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ੳ) ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ :

ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪੰਚਪਰਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਕ ਕਲਾ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਮ/ਕਿਰਤ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਚ ਸੁਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਕਲਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਬੌਧਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਮਲ ਹੈ।”³

ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਬੌਧਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਅਮਲ ਸਿਰਫ ਮਕਾਨਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਚ ਕਵੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ‘ਅਵਚੇਤਨ’ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘Unconscious’ ਦੇ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਡਾ. ਸਿਗਮੰਡ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਡਾ. ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੱਚ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਅਤਿ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਵੇਤਾ ਫਾਇਡ ਅਤੇ ਯੁੰਗ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ। ਇਸ ਅਵਚੇਤਨ 'ਚ ਹੀ ਕਵੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੁੰਗ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਦੁੱਜਾ ਕਾਲਪਨਿਕ

ਅਧਿਆਏ ਸੌਂਥਾ

ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ

ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਰਗਰਮੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਮਲ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਰਗਰਮੀ ਵਾਂਗ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਸਾਥੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਵੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੰਚਪਰਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਾਡਲ ਚੇਤਨ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਡਲ ਚੇਤਨਾ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਨਾ ਤਾਂ ਅਸਲੋਂ ਯਾਂਤਰਿਕ ਦੁਹਰਾਅ ਵਰਗਾ ਸੁਚੇਤ ਅਮਲ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਪਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਜ।”¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਮੂਹਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਸਤਹੀ ਵਕਤੀ ਜਿਹੀ ਕਿਰਤ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪੁਲਾੜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਟੱਪਣ

(Visionary) ਸਿਜਣ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਕਤਿਕਤਾ ਲਲਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰਵਿਆਕਤਿਕਤਾ। ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਜਣ-ਵਿਆਪਾਰ ਅਵਚੇਤਨ 'ਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਵਚੇਤਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਚੇਤ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਵਚੇਤਨਗਤ ਤੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”⁴

ਡਾ. ਫਰਾਇਡ ਜਿੱਬੇ ਵਿਆਕਤੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਾਰਲ ਜੀ. ਯੁੰਗ ਵਿਆਕਤੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਸਲੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ,

“ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਕੇਵਲ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਤੋਂ ਛੂੰਘੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰਬਜਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਅਵਚੇਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿਥਿਗਾਸਿਕ ਬਿਬ ਜਾਂ ਆਰਕੀਟਾਇਪ (ਆਦਿਮ ਰੂਪ) ਇਸ ਦੀ ਸਾਰ-ਵਸਤੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿਮ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਜਾਤ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਰੁਝਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਬਿਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਆ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”⁵

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਲ ਜੀ. ਯੁੰਗ ਮਾਨਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਜ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਕਈ ਵਾਰ ਐਸੇ ਵੇਰਵੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ।

“ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਦਵੈਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਹੀ ਕਾਵਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਆਵੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸਗਰੀਂ ਦੀ ਸਗਰੀਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ

ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਮ ਪਰਿਚਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਜੋਆ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੂਠੀਆਂ ਅਰਥ ਛਵੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਘੜੀਆਂ ਦੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਮਹੱਤਵ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਨੁਪਮ ਘਾੜਤ ਕੋਈ ਕਿਸਮਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁶

ਕਵੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਸਮੇਂ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ 'ਚ ਸੰਜੋਆ ਕੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੋਈ ਵੀ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪਲ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਚ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਕੋਈ ਮਕਾਨਕੀ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

“ਇਕ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਕਰੇਗਾ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਮਾਨਸ ਇਕ ਬੁੱਝਦੇ ਹੋਏ ਕੋਇਲੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਇਕ ‘ਅਦ੍ਰਿਸ ਪ੍ਰਭਾਵ’ ਰਾਹੀਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਲ ਭਰ ਟਿਮਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਆਏ ਹਵਾ ਦੇ ਝੋਕੇ ਨਾਲ ਬੁਝਦਾ ਹੋਇਆ ਕੋਇਲਾ।”⁷

ਇੱਜ ਪੀ. ਬੀ. ਸ਼ੈਲੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਮਕਾਨਕੀ ਅਮਲ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਏਮੀ ਲਾਵੇਲ ਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਚੁਪ ਚਾਪ ਦਬੇ ਪੈਰੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਾਲੇ ਛਿੱਬੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਸੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁸

ਕਵੀ ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਮਲ 'ਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿਰਜਣ 'ਚ ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਆਪਣੀ ਅਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਅਵਗਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਜ,

“ਜਦ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿਆਪਾਰ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵਾਤਮਕ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭਾਵਮਯ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ

ਹਨ। ਕਵੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਭੂਤ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਕਿਹੜਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕੁੱਝ ਸੌਚ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦੀ ਪਰਦਿਆਂ ਹੇਠ ਲੁੱਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਚੇਤਨ ਜਾਂ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵੀ ਭੱਠੀ ਮਘਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਬਣਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”⁹

ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਕਿਹੜੇ ਵੇਰਵੇ ਲੈ ਆਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵੇਰਵੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਭਾਗ ਬਨਣਗੇ।

“...ਜੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਕਾਵਿਮਿਤ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਨਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਚੀ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਕ੍ਰਤੀ ਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਕੁੱਝ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਹੀ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”¹⁰

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਾਵਿ ਨਿਰਾ ਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪ੍ਰੋਸ਼ਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹¹

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

‘ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ’ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਾਰਵੇਂ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ’ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ’ਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ’ਚ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਚਰਚਿਤ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਫਿਰ ਉਹ 1967 ਈ। ਵਿੱਚ ਕੀਨੀਆ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ 1974 ਈ। ਵਿੱਚ ਕੇਨੈਡਾ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸ ਗਿਆ। ਉਹ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸ਼ਖਸ ਹੈ। ਸੌ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ’ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ’ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਸੀਰ, ਜਨਮ, ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਵੇਗਾ, ਅਹਿਸਾਸਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ, ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨੀ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਬਾਲ-ਮਨ ਦੀ ਕੋਰੀ ਤਖਤੀ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰ-ਸਮੂਹ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਬਹੁਤ ਹੰਦਣਸਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ।”¹²

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਥੇ ਵਿਚਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਉਹ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ’ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੱਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਸਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ’ਚ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ/ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1984 ਈ। ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੁਖਾਂਤ (ਜੋ ਲਗਭਗ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅਤੇ ਤਨ ’ਤੇ ਹੰਦਾਇਆ) ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ’ਚ ਹੋ ਰਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਣਹੋਣੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤ੍ਰਾਸਦੀ/ਦੁਖਾਂਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਲਗਭਗ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਹੰਦਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ

ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਕਾਲੇ ਸਾਏ ਹੋਠ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਉਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਨਾ ਅਸੀਂ ਰੋਏ, ਨਾ ਅਸੀਂ ਕੂਏ
ਨਾ ਅਸੀਂ ਪਾਏ ਵੈਣ !
ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਅਸੀਂ ਪਲਕੀ ਪਾਏ
ਛੁਬ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਨੈਣ !¹³

ਅੱਜ ਫੇਰ ਲਹੂ ਛੁਲਿਆ ਹੈ !
ਅੱਜ ਫੇਰ ਅਨੇਕਾਂ ਘਰ,
ਉਜਾੜ ਸੁਨਸਾਨ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।
ਅੱਜ ਫੇਰ ਰੱਬ ਦੇ ਆਦਮੀ
ਸੈਤਾਨ ਬਣ ਗਏ ਹਨ¹⁴

ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਰ ਧਿਰ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ 'ਚ ਸੁੱਖੀ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਿੱਬ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ, ਮਜ਼ਬੀ ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਆਦਿ ਬੀਮਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬੀਮਕ ਪਾਸਾਰ ਬਣਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।”¹⁵

ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਦੇਸ਼-ਬਿਦੇਸ਼ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ।

“ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਵੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਅ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲ ਸਦਾ ਹੀ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕ ਜੁੜੇ ਹੋਣ। ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ-ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਦੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ

ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਹੋਇਆ ਵੀ ਹਲੂਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।”¹⁶

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚਲੇ ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਕਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਡਗਮਗਾ ਗਿਆ। ਉੱਦਮੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਤਗਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਨਜ਼ਾਤ/ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੋਠ ਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਆਰਥਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਚ ਘਿਰ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚਲੇ ਇਸ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਦੌਰ 'ਚ ਜਿਥੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕੀ ਸੀ। ਤਤਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਜੋ ਖੁਸ਼ਗਲੀ ਆਈ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਜੋ ਦੌਰ ਚੱਲਿਆ ਸੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਕਾਰਨ ਖੜੋਤ ਆ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸ ਪੰਜਾਬ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾਕਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮਿਆਜਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੇ ਭੁਗਤਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਚਰਮਰਾ ਗਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਬੋਂਝ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਅਵਗਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਭਾਵ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦਿੱਸ਼ਟੀਕੌਣ ਅਤੇ ਅੰਦਰਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਭਾਵ ਆਮ ਜਨਤਾ ਹੀ ਚੁਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਲਤਾੜੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਰਵੀਂ ਦਰ ਰਵੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਚੰਪਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਅਹਿਸਾਸ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਆਦਿ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

“ਰਵੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਬਿਬੇ ਹੈ ਜੋ ਸਵਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਤਾਂ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਨਿਰਜਿੰਦ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਿਰਜਿੰਦ ਬੰਦੇ ਦਾ ਦਰਦ ਭਰਿਆ ਬੋਝ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਜੜਾਂ ਤੋਂ ਉਖੜੇ, ਪਰਵਾਸ ’ਚ ਪਰਾਏ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਵਿੱਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਰਵੀਂ ਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਉਪਰ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਦਰਦ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਅਮਾਨਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚਿੱਤਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀਂ ਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਵਾਸ ਭੋਗ ਰਹੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪੀੜੀਆਂ ਦੀ ਬਾਹ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪੀੜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੀੜੀ ਹੈ।”¹⁷

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਜੱਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀਂ ਦਰ ਰਵੀ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਅਘਰਵਾਸ (ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ੀ) ਦਾ ਚਿੱਤਨ ‘ਰਾਵਣ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਸਿਰ’ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਵਿਚਰਦਾ ਮੈਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਬਿਦੇਸ਼ ਪਿਡ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਭਟਕਾਈ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਬੋਹੜ ਜਿਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਾਨਣ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮਝਣ ਦੀ। ਇਕ ਜਗਿਆਸਾ ਹੈ ਅੰਦਰ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੜਲੇ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਗਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਢੁੱਡਣ ਦੀ। ਇਸ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਕੱਲ ਦੀ ਅਧ੍ਰਾਪਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਲੋਬਲ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਕ ਚਿੱਤਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਅਘਰਵਾਸ ਹੀ ਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ।”¹⁸

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਬਲਵਾਨ ਰਹੀ

ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ, ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਾਨਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਆਦਿ। ਰਵੀਂ ਦਰ ਰਵੀ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਭਾਵ ਚੰਗੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਭਾਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਜਾਨਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਖਲਾਅ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖਲਾਅ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਾਵੁਕਤਾ ਸਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਲਾਅ ਚੰਘ ਗਿਆ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਤਮ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,

“ਕਵੀ ‘ਮੈਂ’ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਪਾਸਾਰੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਧੀ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ‘ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਜਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਆਤਮ ਜਗਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਚਿਤ ਸਮੀਕਰਨ ਲੱਭ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਾਟਕੀ ‘ਮੈਂ’ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਗੋੜ ਚੰਘ ਉਲੜ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਨਾਅਤੀਤ ਦਾ ਗੌਰਵ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸੁਪਨਾ।”¹⁹

ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਕੋਈ ਲਿੰਕ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ
ਕੋਈ ਦਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ
ਕੋਈ ਪੜਾਅ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ-
ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਮੰਜਲ !!!
ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਫਿਰ
ਉਸੇ ਖਲਾਅ ਜਿਹੇ ਨਾਲ
ਮੱਥਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ !!!²⁰

ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਪੱਥ ਤੇ,
ਇਹ ਕੈਸਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਪੜਾ ਹੈ।
ਹੱਥ ਚੁੱਕੋ, ਤਾਂ ਨਿਧਾਰਣ ਬੇਹ,
ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਕਿਰਦੀ ਜਾਏ
ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਦੇਹ
ਮਨ ਫਿਰ ਬੇਚੈਨ²¹

ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਚੂਹੜ ਸਿੱਖ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,
“ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਪਰਵਾਸੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਟਿਲ ਯਥਾਰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਚੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਗੁਆਚ ਜਾਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਅ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”²²

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਵਤਾਰ ਜੋੜਾ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਘਰ ਉਜੜਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਕਵੀ ਜਿਸ ਜ਼ਿੰਦਤ ਨਾਲ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ,
ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਅਘਰਵਾਸੀ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ
ਉਦਰੇਵਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ
ਹੋਰ ਵੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਅਤੇ ਗਹਿਰਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਸ਼ਾਇਰ
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਪਣਾ
ਬੀਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬਿਆਨੀਆਂ ਪੱਧਰ 'ਤੇ
ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ
ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਸੇ
ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ
ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਹ ਬਿਖਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ,
ਉਪਭਾਵਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਰੁਣਾਵੱਸ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਬੈਧਿਕ

ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 'ਚ ਲੰਘਦਿਆਂ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”²³

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰਥਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ। ਡਾ. ਚੂਹੜ ਸਿੱਖ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਬਹੁ-ਭਾਵੀ, ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਤੇ ਜਟਿਲ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅੰਤਿਮ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ... ਅਘਰਵਾਸ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਕਵੀ ਦਾ ਕੌਮੀ ਮੌਹ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਉਦਰੇਵੇਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਘਰਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭੱਜ ਕੇ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”²⁴

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਉਸ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਮੌਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਸਾਡੇ ਸਿੱਲੇ ਬਾਲਣ ਦਾ ਪੂੰਅਂ
ਜਦ ਤਕ ਮੁੜ ਕੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇਗਾ ...
ਉਦੋਂ ਤਕ ਕੀ ਉਥੇ,
ਨਵੀਂ ਕੁਦਰਤ ਮੌਲ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ?
ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰੋਂ
ਹੂਕ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ।
ਹੁਣ ਹੋਠਾਂ 'ਤੇ ਪੱਪੜੀ ਵਾਂਗ,
ਮੌਨ ਬਣ ਕੇ ਜੰਮਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।
ਇਸ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੇ ਥਲ ਵਿੱਚ
ਸਾਡੀ ਸਭਿਆਤਾ ਸਾਡੇ ਵਿਰਸੇ ਦਾ
ਕਿਹੜਾ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਹੈ।”²⁵

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੇਤੂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਮੌਹ ਪ੍ਰੇ. ਪੁਰਨ ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਮੌਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਪਭਾਵਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਭਾਵੇਂ ਉਦਾਸੀ, ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ

ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ ਪੱਤੇਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਗਾਹੀਂ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਵਤਾਰ ਜੌੜਾ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਮਿਥਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤਕ ਪਛਾਣ ਰੱਖਣ, ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰਵੀ ਲਈ ਨਾ ਹੀ ਜਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਨਾਲ ਬੱਖੀਆਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਉਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਭਵ ਵੱਖਰਤਾ ਹੈ, ਕਾਲਪਨਿਕ ਨਹੀਂ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਜ਼ਿਹਨੀ ਆਯਾਸੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚਿੰਤਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਓਤਪੇਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅੰਧਾ-ਧੁੰਦ ਮਕਾਨਕੀ, ਗੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਪਦਾਰਥੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”²⁶

ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬੰਧਨਕਾਰੀ ਚੌਖਟੇ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਗਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਜਣਾ-ਮੁੱਖੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਵਰਜਣਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਤਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਜਣਾ ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਦਮ ਘੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਸਵੀਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਸਤ ਦੀ ਵਰਜਣਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਉਤੇ ਬੱਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧ ਅਪਰਾਧ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਛੁੱਪ-ਛੁਪਾ ਕੇ ਹੀ ਸਹੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇਸ ਮਖੌਟਾਧਾਰੀ ਪੱਖ ਅਤੇ ਬੇਲੋੜੇ ਰਸਮੀ ਆਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਵਿੱਥ ਬਾਪਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ (ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ) ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਜਿਉਣ ਦੀ ਚਾਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਨਜ਼ਗੀਏ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ 'ਚੋਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੱਲੀ ਸੀ।
ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਚੋਂ ਤੂੰ ਉਹ
ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਗੁੰਡਲ ਮਿਟਾਈ ਹੈ
ਐ ਰਚਨਾਹਾਰ ਮਰਯਾਦਾ
ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭਾਗਸਮ
ਗੁੰਮੀ 'ਤੇ ਬਿਖਰੀ ਹੋਂਦ
ਅੱਜ ਤੇਰੇ 'ਚੋਂ ਪਾਈ ਹੈ।
ਮੁਕੰਮਲ ਮਰਦ ਬਣਿਆ ਹਾਂ।
ਤੇਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਵਾਣੀ ਤੋਂ
ਤੇਰੇ ਰੂਹ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੱਕ
ਕਿਸੀ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਸਾਇਆ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਡਿੱਠਾ !
ਇਸਤਰੀ
ਤੇਰੀ ਇਕ ਛੁਹ ਕਿਸੇ ਲਈ ਸਵਰਗ ਹੋਵੇਗੀ !
ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੈ
ਪੂਰਬਲੇ ਅਪਰਾਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ
ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ²⁷

ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅਵਚੇਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਰਜਣਾਮੁੱਖੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਜਣਾ-ਮੁੱਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਗਾਹੀਂ ਅੱਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਸੰਪੂਰਨ ਅੱਰਤ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸੰਪੂਰਨ ਅੱਰਤ ਦਾ ਬਿਥ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਮੌਨ ਹਾਦਸੇ’ (1967) ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਅੱਰਤ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਸੰਕੇਤ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਸਰਾਪ’ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ...ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਆਦਰਸ਼ ਅੱਰਤ ਜਾਂ ਸੁਪਨ ਕੁੜੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਗੀ, ਟੁਕੜੀਆਂ 'ਚ ਮਿਲੀ, ਟੁਕੜੀਆਂ ਇਕ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਸਕਣ ਜਾਂ ਮਿਲ ਸਕਣ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।”²⁸

ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਅੱਰਤ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ 'ਚ ਪਈ ਹੈ ਲਗਾਤਾਰ/ਨਿਰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਮੇਰੀ ਨਫਰਤ ਨਿਖੇੜੇ ਨਾ
 ਮੇਰੀ ਨਫਰਤ 'ਚ ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਆਕਾਰ ਢਲਿਆ ਹੈ !
 ਹਰ ਇਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਆਦਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਹਵਾ ਜਾਗੀ,
 ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਉਦੈ ਹੋਇਆ !
 ਸਰਾਪੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਂਦ ਮੇਰੀ ਨੂੰ,
 ਤ੍ਰੀਮਤ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਸੌਂ ਬਾਹਰ ਭਾਲਦਾ ਫਿਰਦਾ।
 ਗੁਨਾਹ ਕਹਿ ਕੇ, ਜੇ ਨਿੰਦਣਾ ਨਿੰਦ ਲਵੇ ਇਹ ਅਮਲ ਕਰਤਾਰੀ
 ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਆਦਮ
 ਫਿਰ ਅੰਜੀਰਾਂ ਖਾਣ ਚੱਲਿਆ ਹੈ।²⁹

ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਕਾਰਨ ਦਮਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ 'ਚ ਵੱਸ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਲਅੰਤਰ 'ਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਲਾ ਰੂਪ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਲਾ ਰੂਪ ਸਾਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਔਰਤ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਅਜਿਹੇ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਦੇ ਦੇਹੀ ਆਨੰਦ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਜਗ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਲਿੰਗ ਵਿਤਕਰੇ (Gender Discrimination) ਵਰਗੇ ਤੰਗ ਦਾਇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਧਿਰ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।”³⁰

ਇਜ਼ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਧਿਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ, ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹਨ। ਬੇ ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਰਹਿਣ

ਵਾਲਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਇਸ ਫਲਸਫ਼ੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੋਵੇ, ਹਿੰਦੂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਅੱਡਰੇ/ਨਿਵੇਕਲੇ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਤੱਤੀ ਰੇਤ ਕੌਣ ਪਾਵੇ ?
 ਸਾਡੇ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕੌਣ ਕੱਟੇ ?
 ਕੌਣ ਦੇਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉਬਾਲੇ ?
 ਤੱਤੀ ਤਵੀ 'ਤੇ ਕੌਣ ਚਾੜੇ ?
 ਸ਼ੀਸ਼ ਗੰਜ ਨੂੰ
 ਅੱਜ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਣ ਲਈ
 ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ
 ਤਵਾਰੀਖ ਨੂੰ ਪੁੱਠੀ ਗੋੜਦੇ ਰਹੇ ?
 ਖੁੱਦ ਹੀ ਛੇੜਦੇ,
 ਖੁੱਦ ਨੂੰ ਛੇੜਦੇ ਰਹੇ।³¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੀ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਜੋ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਗੁਜਾਰਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਧਾਰੇ 'ਚ ਪਰੋਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਪ੍ਰੇਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਚ ਨਿਘਾਰ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਈ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਦੀ ਮੂੰਹ ਜੋਰ ਰੁੱਚੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਰਚਸ਼ਮਾ ਰੂਪੀ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਜਿਸਮੀ ਅਤੇ ਜਿਨਸੀ ਰੁੱਚੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਅਵਚੇਤਨੀ ਮਾਰ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਪਿਛਲਗੂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਹੁਣ ਦੇਹਾਂ ਮਨਾਂ, ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਸਦੀਵੀਂ ਪੱਕੀ-ਪੀਢੀ ਸਾਂਝ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਾਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਵਕਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨ, ਵਰਤਮਾਨ ਪਲ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਦੀ ਅਸੀਮ ਰੁੱਚੀ ਅਧੀਨ ਨਿੱਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਸਵਾਰਬੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਜਿਹੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂ ਦੇ ਨਵ-ਉਸਰ ਰਹੇ ਖਾਸੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਪਰਿਣਾਮ ਹੋ ਸਕਦੇ

ਹਨ। ਪਰ ਖੌਫਨਾਕ ਸਥਿਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ, ਮੂਲ ਸਦੀਵੀਂ ਖਾਸੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਟੇਕ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਫਿਸਲਣ ਦੀ ਹੈ।”³²

ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਜੰਗਲ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤਕ ਦਾ ਸਫਰ
ਬੜਾ ਵਿਚਿੱਤਰ ਸੀ !

ਪਰ ਅੱਜ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ :
ਚਮਕਦਾਰ ਪਰਦਿਆਂ ਹੇਠਾਂ,
ਇਕ ਅਨੇਕਾ ਖਤਰਾ ਹੈ !

ਚੰਦ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ
ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਜੰਗਲ ਦੀ ਸੂਝ ਨਾ ਜਾਗੀ
ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਚਲਾ ਜਾਏ
ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡ ਲਈ
ਚਮਕਦਾਰ ਪਰਦਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪਿਆ
ਇਕ ਅਨੇਕਾ ਖਤਰਾ ਹੈ !³³

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਥਾਂ ਆਰਥਕਤਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਆਦਿ ਘਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਇਸ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ, ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਭਾਰਤ 'ਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਹੋ ਰਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਖਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੱਗੀ ਦੌੜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ। ਇਹ ਖਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਾਨਵ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਗਾਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਵਾਦਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤਿਆਂ ਆਦਿ ਨਾਲੋਂ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸੰਸਾਰ ਯੂਧਾਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਘਰੇਲੂ ਯੂਧਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਯੂਧਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ।

ਅਣਗਿਣਤ ਪਰਿਵਾਰ ਉਜੜੇ, ਬੱਚੇ ਅਨਾਥ ਹੋਏ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵਿਧਵਾ ਹੋਈਆਂ। ਮਾਨਵ ਦੀ ਇਹ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਸਰਬ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਨਸੇ 'ਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਨਾਉਣ ਜਾਂ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਮਾਨਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਅਤੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਬੰਬ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾਂ ਸਕਿਟਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਬਾਰੂਦ ਦੇ ਢੇਰ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਲਈ ਮਾਰੂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ :

ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਸਮਾਜਕ ਚਿੰਤਾ ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਮਲ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਮਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਵੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”³⁴

ਇਹੀ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

“ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੁੱਲ ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਵਿਚਾਰ ਆਰਕੀਟਾਇਪਾਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਖਾਸ ਕਰ ਇਹਨਾਂ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਨਹੀਂ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਅਧਿਕਤਰ

ਕੇਂਦਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਥਵਾ ਨੀਤੀ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਬਿਖੇਕ ਵੀ ਆਦਿਮ ਰੂਪੀ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵੀ ਆਦਿਮ ਰੂਪੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਪਰਿਣਾਮ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਆਦਿਮ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਮਲ 'ਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਜਤਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਚੇਤਨ ਸਿਰਫ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਸਾਉਂਦਾ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਯਥਾਰਥ ਵਿੱਚ ਉਲੱਥਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”³⁵

ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਕਵੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ 'ਚ ਕਵੀ ਦਾ ਨਿੱਜ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਸਮੇਂ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੰਬਨ ਤੇ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਰੋਲ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੇ ਸਥਾਪਨ ਤੇ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵੇਖਣ ਚਾਖਣ ਦੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”³⁶

ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਰੀਦਾਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਪੀ.ਬੀ. ਸ਼ੈਲੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਮਾਨਸਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਹ ਅਸੂਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਚਾਖਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪੂਰਵ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਅਸਚਰਜ-ਜਨਕ ਜੋੜ ਮੇਲਾ, ਨਿਆਇ ਤੇ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਘਾੜਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋੜ ਮੇਲਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜੋ ਬੁਧੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਘੜਦੀ ਹੈ।”³⁷

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭਾਂ 'ਚ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੂਖਮ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਜਕ ਅਨੁਭਵ ਸਾਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਗਤੀ, ਆਤਮ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ, ਉਦਾਸੀ, ਇਕੱਲਾਪਨ, ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ, ਖੁਰ ਰਹੇ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪੀੜੀ ਪਾੜਾ, ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚ ਨਿਘਾਰ, ਮੱਧ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਖੇਖਲਾਪਨ, ਬ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ, ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਆਤੰਕ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਮਕਾਨਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਨੁਭਵਹੀਣ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ 'ਚ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਨ 'ਚ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਅਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਕਠੋਰ ਚੌਖਟੇ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਰਿਧੀ ਹੈ। ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪੂਰਵਲੀ ਰਚਨ-ਮਰਿਆਦਾ ਸੌਂਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਨਵੇਂ ਪੋਚ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਵਤੀਗਾ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।”³⁸

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਵੈ ਜਾਂ ਆਪਾ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਖੰਡਿਤ ਅਤੇ ਦੁਬਿਧਾ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਯੁੱਗ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਕ/ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਤਾਪ ਅਤੇ ਵਿਸਾਦ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਕਈ ਵਾਰ ਜਿੱਲਤ ਅਤੇ ਬੇ-ਹੁਰਮਤੀ ਤਕ ਵੀ ਜਾ ਅੱਪੜਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰ ਮਾਸੂਮ ਮਾਨਵ ਇਸ ਜਿੱਲਤ ਅਤੇ ਬੇ-ਹੁਰਮਤੀ ਦਾ ਅਣ ਇਛੁੱਕ ਭਾਰ ਢੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅੰਦਰ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਅਤੇ ਬੇ ਵਤਨੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।”³⁹

ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁੱਸੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪੱਖੋਂ ਸੰਪੰਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਵਿਸੰਗਤੀ ਅਤੇ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ
ਸੌਰ ਸ਼ਗਾਬਾ,
ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ,
ਸਾਡਾ ਜੀਣਾ,
ਇਕ ਖਲਾਈ
ਗੋਲੇ ਦਾ ਜਿਉਂ
ਸਾਗਰ ਖਗਾਲਣਾ !
ਸਾਡੀ ਸ਼ਕਤੀ,
ਤਾਲ 'ਤੇ ਇਕ,
ਬੁਲ-ਬੁਲੇ ਵਾਂਗੂਂ,
ਉਭਰ ਕੇ, ਫਟ ਜਾਣਾ !⁴⁰

ਜਿੱਥੇ ਆਵਾਜ਼ ਸੰਘ ਵਿੱਚ,
ਪਿੱਪਰੀ ਬਣ ਕੇ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ !
ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪੱਥਰਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਜਿੱਥੇ ਸੂਰਜ ਇਕ ਵਾਰ ਛੁੱਬਦਾ ਹੈ,
ਪੱਥਰ ਹੋਈ ਅੱਖ ਵਿੱਚ,
ਤਾਂ ਮੜ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ !
ਮੈਂ ਫਿਰ ਵੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ,
ਕਦਮ ਦਰ ਕਦਮ,
ਅਨੁ ਮਾਰੂਬਲ ਵਾਂਗ !⁴¹

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ 'ਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਦੁਬਿਧਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਸਨਕੀਪਣ 'ਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਮਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈ (ਆਪਾ) ਤੋਂ ਨਿਖੇਡ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਵਿਖੰਡਿਤ ਹੁੰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੁੱਖ ਸਾਧਨ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਚ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਰਹੇ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਅਧਿਕ ਮਾਨਸਿਕ ਪੜਤਾਡਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਦਰੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬੱਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਵੀ। ਲੇਖਕ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।”⁴²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਵੰਦ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਏਸ ਸਦੀ ਨੇ,
ਮਾਨਵ ਦੀ ਥਾਂ ਦਾਨਵ,

ਐਟਮ ਬੰਬ ਪੁਲਾੜੀ ਸ਼ਸਤਰ,
ਜੰਗ ਦੇ ਸਭ ਹਥਿਆਰ ਜਣੇ ਨੇ।
ਆਪਣੇ ਸਾਹਾਂ ਤੋਂ,
ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭੈਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਲਟ ਲਟ ਬਲਦੀ ਸੋਝੀ।
ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਲਿੱਬੜੀ, ਲਿੱਬੜੀ, ਕੁਹਜੀ,
ਅੱਗ ਬਰਸਾਉਂਦੇ ਸੂਰਜ ਹੇਠਾਂ
ਮਾਤੂਬਲੁ ਚ ਆਣ ਖੜੀ ਹੈ !
ਚਾਰ ਚੁਫੇਰ ਬਾਰੂਦ ਸੁੰਗਾਂ
ਕੋਹਾਂ ਤੀਕੂ
ਆਪ ਉਠਾਏ ਜੰਗਲ ਦੀ ਵਲਗਣ,
ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਧੂੜ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ !
ਜਿੱਧਰ ਵੇਖੋ,
ਆਪਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਪੀਡੀ ਕੈਦ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ !
ਲੈ ਲਓ ਮੈਥੋ ਮੇਰੀ ਸੋਝੀ,
ਮਾਣ ਵੱਡੱਤਣ, ਸਗਲ ਅਡੰਬਰ
ਜੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ,
ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਹਰ ਜਨਣੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ,
ਜ਼ਿਹਿਰ ਉਗਲਦੀ ਹਰ ਇਕ ਜੀਡ।
ਮਾਂ ਦੇ ਢੁੱਧ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਓ !
ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸਗਲਾ ਬਚਪਨ ਮੌੜ ਦਿਓ !⁴³

ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਦੌੜ
ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਵਿਸਫੋਟ,
ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ
ਤੇ ਛਿੱਡਾਂ, ਵਕਾਰਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ
ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ
ਨਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਮਰਦੀ,
ਨਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ !
ਕਦੇ ਕਦੇ ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ,
ਸਾਹਾਂ 'ਚ ਖੜਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ,
ਤਾਂ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ,

ਘੁੱਟਿਆ ਵੱਟਿਆ, ਸਗਲਾਂ ਸਬੂਤਾਂ
ਪੈਂਣਾਂ 'ਚ ਮੁੱਠ ਵਾਂਗੂੰ ਬੁੱਲ ਜਾਵਾਂ।
ਮੇਰਾ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ
ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਵੇਂ।⁴⁴

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਭੋਗਦੇ ਮਨੁਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੀ
ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਵਾਸ
ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਬੁੱਲ੍ਹ ਦਿਲੇ, ਮਿਹਨਤੀ, ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ ਕਰਨ
ਦੇ ਅਤੇ ਜਾਨਣ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਚੰਗੇ
ਭਵਿੱਖ ਹਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ
ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਵਿਕਸਿਤ ਵਰਕ ਕਲਚਰ, ਸਹੂਲਤਾਂ, ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ
ਦਾ ਆਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਭਵਿੱਖ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ
ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਚਲਿਤ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ
ਵਿੱਚ ਵੱਧਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਕਿਰਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਹਨ
ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ
ਜੀਵਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵਰ ਅਤੇ ਸਰਾਪ ਹੈ।

“ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ
ਦਾ ਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ
ਤਾਂ ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਨਾਓਂ
ਭੋਗ ਰਹੇ ਜਾਂ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਤੇ ਖਾਸ ਉਮਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਜਾਂ
ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਤੇ ਖਾਸ ਉਮਰ ਤਕ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਅਦ
'ਚ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣੇ। ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੀ
ਉਮਰ ਇਕ ਦੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੜਕਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”⁴⁵

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿੱਥੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਸੰਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ
ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ
ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਰਦ ਹੰਦਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਬੜੀ
ਉਦਾਰ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ 'ਚ ਬੜੀ
ਜਲਦੀ ਰਚਿਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ
ਜੱਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ

ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਹਨਾਂ 'ਚ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿਗਸ਼ਾ ਦੇ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਬਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਤਣਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਕਿਨਿਆਂ ਸਾਗਰਾਂ ਉਤੋਂ ਉਡਿਆ
ਕਿਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਪ ਮੈਂ ਗਾਹੇ।
ਪਰ ਭਟਕਣ ਨੂੰ ਚੰਨ, ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ
ਸਮਝ ਰਤਾ ਨਾ ਆਏ।

ਨਾ ਪੱਛਮ ਨਾ ਪੁਰਬ ਮੇਰਾ
ਮੇਰਾ ਥੁੱਸਾ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੇਰਾ
ਖੁੱਦ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਵਿਯੋਗੇ ਜਾਈਏ,
ਸ਼ਾਂਤ ਸਮਾਧੀ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਵੇ⁴⁶

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ, ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਉਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਹ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਉਹ ਦਾ ਜੀਵਨ ਢੰਗ,
ਪਹਿਨਣ ਪਰਚਣ, ਸੋਚਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ 'ਚ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ
ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ
ਹਿਮਾਇਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰਨ ਦਾ
ਜੇਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ,
ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਬਣਤਰ 'ਚ ਬੜਾ ਸੁਚੇਤ ਹੈ।”⁴⁷

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਾਰਪਾਈ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਤਣਾਓ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਅਤੀਤ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਿਲੀ ਖਾਹਿਸ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੱਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ

ਪਾਲਣ ਕਰੇ। ਪ੍ਰੇਤੂ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਭਾਵ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਉਹ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਥੋਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਜੱਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਰਜਨਾ ਭਰਪੂਰ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾਈ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਤਣਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜੇ ਦਾ ਦਰਦ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸ 'ਚ ਰਾਬਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚਲੇ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ,
ਉਨਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਤੇ ਵਤੀਰਾ,
ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਪਰਾ, ਉਪਰਾ, ਅਜਨਬੀ-
ਬਦੇਸ਼ੀ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ !
ਬੱਚੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਮੁਹਰੇ ਬੈਠੇ, ਬੈਠ ਹੀ-
ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ
ਤੇ ਮਾਂ ਬਾਪ
ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਵੀ,
ਬੱਚਿਆਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਪਾਉਂਦੇ।
ਇਕ ਖਲਾਅ ਉਸਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਲਗਾਤਾਰ-
ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ⁴⁸

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਜੋ ਘਾਣ ਹੋਇਆ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਝੰਜ਼ਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਚੇਤਨ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਲੇਖਕ ਸਮਸਤ ਅਨਿਆਇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ⁴⁹
ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਏਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਸਮੁੱਚੀ

ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਭੂਗੋਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਤਾਪ ਚਾਹੇ ਫਲਸਤੀਨੀ ਛਾਪਾਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ, ਚਾਹੇ ਆਈਰਸ਼, ਦੇਸ਼-ਬਗਤਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਚਾਹੇ ਸਿਖ ਵਿਰਸੇ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣੇਗਾ।”⁴⁹

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪਸਰ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਰਸਾ : - ਗਿੱਧਾ, ਭੰਗੜਾ, ਘੋੜੀਆਂ, ਸੁਹਾਗ ਅਤੇ ਸਿਹਰੇ ਆਦਿ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਪੈਸੇ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੇਲੇ, ਤਿਉਹਾਰ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਸਾਇਆ ਸੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਗਮਲੇ 'ਚ ਛੁੱਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ
ਵਿਸਫੋਟ ਛੁੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਤ੍ਰਿਜਣਾਂ 'ਚ ਸਹਿਮ
ਗਿੱਧੇ, ਭੰਗੜੇ, ਬਿਰ ... ਤੇ
ਘੋੜੀਆਂ, ਸਿਹਰੇ, ਖਾਮੋਸ਼
ਘਰਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਜੰਗਲ 'ਚ
ਰੁਖ ਬਣਿਆ ਮਨੁੱਖ
ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਾਏ ਤੋਂ ਤ੍ਰਹਿੰਦਾ
ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ
ਆਪਣੇ ਹੀ ਚਿਹਰੇ 'ਚ
ਵਿਗਸ ਰਿਹਾ ਆਤੰਕ !
ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪਰਛੁੱਲਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਡੌਣੇ
ਹਥਿਆਰ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ !
ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੱਚੇ
ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਤੇ ਕਿਰਪਾਨ ਵੇਖਦੇ ਹਨ
ਤੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ
ਏ. ਕੇ. ਫੋਰਟੀ ਸੈਵਨ ਅਸਾਲਟ ਰਾਈਫਲ,
ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨ, ਮਿਸਲਾਂ, ਟੈਂਕ
ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕੁਝ⁵⁰

ਲੜਾਈ ਕਦੇ ਵੀ ਧਰਮ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ-
ਧਰਮ ਤੇ ਕੁਕਰਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਸ਼ਾਤਰ ਨੀਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵਰਤਦੀ,
ਐਸਾ ਰੰਗ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ -
ਤੇ ਫਿਰ ਮਚਦਾ ਹੈ ਘਮਾਸ਼ਾਨ
ਇਨਸਾਨ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦਾ⁵¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 1984 ਈ. ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਕਾਨਪੁਰ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸਿਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾੜੀ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਪੂਰੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਿਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਲਈ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੌਂਝੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿਤਾਂ ਖਾਤਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਕਾਲੇ ਹਨੇਰੇ ਸਾਏ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਚੁੱਪ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸੱਚੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਫਰਜ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਚੁੱਪ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ
ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਰੰਗਣ ਵਾਲੇ
ਕਾਂਗਰਸੀ
ਚਿੱਟੇ, ਲਾਲ ਤੇ ਪੀਲੇ ਕਾਮਰੇਡ
ਅਕਾਲੀ, ਜਨ ਸੰਘੀ ਤੇ ਹੋਰ ਲਲਾਰੀ
ਅੱਜ ਚੁੱਪ ਕਿਉਂ ਹਨ ? ? ?⁵²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰਵਾ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹੇਢ ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“... ਅਜੋਕੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਧਰਮ,

ਜੀਵਨ, ਮੌਤ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਹੰਦ ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਤਰ-ਗ਼ਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਕ ਸਮੁੱਚੇ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਸੈਟਅੱਪ ਵਾਲੇ ਪੂਰਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।...ਮੇਰੀ ਜਾਂਚੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਅਸ਼ਲੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ |...ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਚੱਜ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁵³

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਦੌਰ 'ਚ ਉਹ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਰੱਸ਼ਨੀ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਹਾਣੀ ਬਨਣ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਢੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਇਕ ਆਮ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਵੀ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਮੇਚ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪ ਸਿਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਚਲਾ ਜੁੱਟ-ਵਿਰੋਧ ਜੜਤਾ, ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ, ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਜੁੱਟਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੁਫੇੜ ਸਦਾ ਤਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਨੇ ਇਸ ਦੁਫੇੜ ਨੂੰ ਲਕਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਕੇ ਆਤਮ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿ-ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਣਾਓ ਸਦਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।”⁵⁴

ਇਸ ਤਣਾਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਅਤ ਦੇ ਵਿਖੰਡਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ : ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਛਿਣ-ਭੰਗੁਰਤਾ, ਮੌਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦਾਂ, ਅਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸੁੰਗੜ ਰਹੇ ਸਾਧਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਗੁੰਝਲ, ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਨਿਪੁੰਸ਼ਕਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾ-ਹੀਣਤਾ ਆਦਿ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅੱਗੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਖਰ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕੀ ਹੈ ? ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਉੱਤਰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲ ਹੋਰ ਵੀ ਪੀਡੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਜੀ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗਰਿਆ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰਨ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਹੈ। ਪੂਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੱਗੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪਰ ਹਿੱਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੂਜੀ ਸਿਰਜਿਤ, ਸਵੈ-ਸਿਰਜਿਤ ਤੇ ਸਵਾਰਥ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਖੰਡ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਵੈ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਸਵੈ ਪੜ੍ਹਚੋਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਾਨਵ ਨਾਲ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਫਲਸਰੂਪ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ, ਖੰਡਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਹਿਤ, ਖੰਡਿਤ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੰਦਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।”⁵⁵

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਅੰਦਰ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“...ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਕੁੱਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨਿਰੰਤਰ (Recurrent themes) ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਨੁਹਾਰ, ਮਾਨਵ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚ ਆ ਰਿਹਾ ਬਦਲਾਅ ਅਤੇ ਐਮਟੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਰਾਲ ਸਰੂਪ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਕਾਵਿ - ਕਿਰਤ 'ਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਡੂ ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਵਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਵੱਲ ਵੀ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੋਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਕਲੀ ਕੈਫੀਅਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।”⁵⁶

ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ
ਮੌਢੇ ਦਬ ਗਏ ਨੇ,
ਕਮਰ ਝੁਕ ਗਈ ਹੈ—
ਮੂੰਹ ਪਿਚਕ ਗਿਆ ਹੈ,
ਫਿਰ ਵੀ ਕਦਮ,
ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਧੀਰਜ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ
ਭਟਕਦੇ, ਡਿੱਗਦੇ, ਉੱਠਦੇ
ਕੰਬਦੇ, ਜਿੜਕਦੇ ਤੁਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।
ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਨੇਰੇ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ,
ਠਹਿਰੋ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਚ ਸਿਮਟ ਕੇ
ਭੂਆਂਦੀ ਖਾਂਦੀ ਹੈ,
ਜਿਸਮ ਵਿੱਚ ਕਾਬੇ ਦੀ ਇਕ ਠੰਡੀ
ਲਹਿਰ ਜਿਹੀ ਫਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ

ਹੋਂਦ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਕੇ ਵੀ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ
ਤੇ ਮੌਤ,
ਕੁਝ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ।
ਫਿਰ ਵੀ ਕਦਮ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ
ਧੀਰਜ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਤੁਰਦੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।⁵⁷

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਫਿਕਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਰਾਬਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖਪਤਕਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਭਰਪੂਰ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ 'ਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਦਤਰ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੇ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਗੁਆ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦਾ ਉਸ ਪਾਸ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥ ਜਾ ਰਿਹਾ

ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਾਸਾ, ਆਤਮ-ਗਲਾਨੀ ਅਤੇ ਸਹਿਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਿਰਾਬਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨਿਰਾਬਕਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਲਾਸ਼ਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਕਰਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਵੀ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਭਟਕਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੀ ਮੂੰਬੀ ਬੰਧਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬ੍ਰਹਮੰਡਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਬਿੰਬ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਰਹਿਦੀ ਹੈ।”⁵⁸

ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ,

“ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਢਲਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ, ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਆਲੋਂ ਦੁਆਲੇ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ, ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਤੋਂ ਜਿੰਨੀ ਤੇ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਉਹ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਿਲਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਭਵ ਨਿਰੇ ਸੰਸਕਾਰ ਰਹਿਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਬਾਵਾਂ, ਰਸਮ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਲੜਾਈ ਝਰਗੜਿਆਂ ਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਖਿਆਲ ਵਿਚਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰਾ ਨਿਸਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁵⁹

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੰਜਾਬ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਨਿੱਕ ਹੋ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਰਚਾ ਕੇ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਉਹ ਹੀ ਕਵੀ ਮਹਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਰਚਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਰਚਾ ਦੇਵੇ। ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ।”⁶⁰

ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੱਧਤਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸੱਚ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰੇ। ਕਵੀ ਦੇ ਇਸ ਫਰਜ਼ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਲੋੜ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ, ਉਹਦੇ ਯੋਗ-ਬਦਲ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਖਾਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਰੱਖਣ। ... ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ! ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸਮਸਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ। ਅੱਜ ਦੀ, ਹੁਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਨਣ। ਇਹ ਇਨਫਰਾਦੀਅਤ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਮਵਿੱਖ ਹੀ ਇਨਫਰਾਦੀਅਤ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜਲੋਂ ਤੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਕ ਜੰਗ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਹੈ।”⁶¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਮੁੱਦਈ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਣਹੋਣੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਮਲ ਦਿਲ ਈਜੋਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਉੱਤਰ-

ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨਾਲ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ।”⁶²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ, ਰਾਜਨੀਤਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਟਿਲ ਚਾਲਾਂ, ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਧ ਦਾ ਭੈਅ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਿਗਸ਼ਾ ਦੇ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਲੱਗੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹੈ।

“ਅਜੋਕੇ ਯਾਂਤਰਕ ਜੀਵਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਬਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਅਨਾਸਥਾ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਵੀ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਕਿੰਤੂ ਦਾ ਸੰਘਨ ਜੰਗਲ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਸ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਡੂੰਘੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਕੜ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਰੋਂ ਸੱਭਯ ਜਾਪਦੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਵੱਸਦੇ ਪਾਪ, ਭੋਗ, ਅਪਰਾਧ, ਹਿਸਾ ਤੇ ਜੁਰਮ ਨੇ ਉਸ ਅੰਦਰਲੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਗਾਇਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਭੈਅ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਤਰੰਜ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜੱਦੋਂ ਜਹਿਦ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਜੰਗਲੀ ਤੇ ਹਿਸਕ ਰੁੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰਲੇ ਮਨੁੱਖਤਵ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਉਲ ਜਲੂਲੀਅਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਹਾਦਸੇ ਵੱਲ ਭੱਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਕਈ ਸੂਲੀਆਂ ਉਠ ਖੜੋਂਦੀਆਂ ਹਨ।”⁶³

ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਅਜੋਕੇ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਖਲਾਅ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਉਮਰ ਦੇ ਪੱਥ ਤੇ,
ਇਸ ਤਰਫ ਵੀ ਖਲਾਅ ਹੈ,
ਉਸ ਤਰਫ ਵੀ ਖਲਾਅ ਹੈ!!!
ਕਦੇ ਕਦੇ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ

ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੋਵੇ-
ਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਖਲਾਅ ਸਮੇਟੀ,
ਲਾਈਨਾਂ ਦੇ ਅੰਨ੍ਤ ਮਕੜ ਜਾਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ
ਸੈਕਾਰ ਵਾਹਣ ਵਾਂਗ
ਵੱਸੋ ਬਾਹਰ ਹੋਏ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ
ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ :
ਇਸ ਤਰਫ, ਉਸ ਤਰਫ, ਹਰ ਤਰਫ, ਖਲਾਅ ਵਿੱਚ ...⁶⁴

ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੇਠ ਉਹ ਮਸੀਨ ਵਾਂਗੂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਵਿਗਾੜ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਰਾਬਤਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਣਾਅ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਣਾਅ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਵੀ ਮਸੀਨੀਕਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਆਤਮ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਘਟਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਲਈ ਜਿਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

“ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਆਰਥਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਦਘਾਟਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ’ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕਤਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਰਥਕਤਾ ਅਜਿਹੀ ਜਰਖੇਜ ਭੂਮੀ ਹੈ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਕਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਸਵਾਦ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰੀ, ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਯਥਾਰਥ ਸਮਝੀ ਬੈਠੇ ਹਨ।”⁶⁵

ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲੱਗੀ ਇਸ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੋੜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਕਲਾਪੇ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਗਲਾਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ
ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਅਸੁਣੀ ਟਿਕ ਟਿਕ ਹੋਵੇਗੀ
ਘਣੀ ਸੰਘਣੀ ਚੁੱਪ
ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸੌਂਹੇ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ,
ਕੰਪਿਊਟਰ ਬਣ ਬੈਠੇਗਾ!
ਮਸੀਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ
ਮਸੀਨ ਬਨਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕੀ ???⁶⁶

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਧਾਰਾ, ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੌਚ ’ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੌਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਸਮਰੂਪ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਚਰਿਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਗਿਰਾਵਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੈੰ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ’ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮਸੀਨ ਸਿਰਜੀ
ਤੇ ਮਸੀਨ ਨੇ ਉਸ ਅੰਦਰ
ਫਿਰ ਜੰਗਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ !
ਸਾਧਨ ਜੰਗਲ
ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਟੁੱਟਾ ਬਿਖਰਿਆ ਉਹ
ਹਰ ਬੱਕਰੀ ਲਈ ਬਾਘ,
ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠਾ ਚੀਤਾ ਹੈ,
ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਵੀ !
ਅੱਜ ਪਿਕਾਸੋ
ਮਾਨਵ-ਦੇਹ ’ਤੇ ਉੱਗੇ ਹੋਏ
ਪਸੂ-ਸਿਰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ,
ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਅਨਹੋਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ
ਕਲਾ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੇ
ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ !⁶⁷

ਭਾਵੇਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਸਣ ਲਈ ਸਮਾਜਕ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਬੇਲਗਾਮ ਇਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਕਾਰਨ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਇਸ ਸਦੀ ਦਾ ਕੈਸਾ ਬੰਦਾ
ਤਨ ਮਨ ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੋਂ ਗੰਦਾ
ਗੰਦ ਹੀ ਸੋਚੇ ਗੰਦ ਹੀ ਜੀਵੇ
ਗੰਦ ਸਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੰਦੀ ਵਾਣੀ।
ਗੰਦੀ ਭੌਂ ਤੇ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ।
ਕੂੜ ਜੀਵਨ ਕੂੜ ਵਿਹਾਰ
ਕੂੜ ਸਿਆਸਤ, ਧਰਮ ਵਿਹਾਰ।⁶⁸

ਅਜੋਕੇ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਬਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਲਟੀਨੈਸ਼ਨਲ ਵਪਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਹ ਵਪਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਮੀਡੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫੇ ਹਿੱਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਫੈਸ਼ਨ ਦੇ ਮੱਕੜ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸੰਪੱਤੀ ਨੂੰ ਰਗੜਾ ਲਗਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

“ਰਵੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਸ ਅੰਧਾ-ਧੂੰਦ ਮਕਾਨਕੀ ਗੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਪਦਾਰਥੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।”⁶⁹

ਟੀ. ਵੀ. ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦੇ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਾਰਬਕ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਪਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਲਟੀਨੈਸ਼ਨਲ ਵਪਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਟੀ. ਵੀ. ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਕੀ ਖਾਣਾ ਹੈ? ਕੀ ਪੀਣਾ ਹੈ?
ਕੀ ਪਹਿਨਣਾ? ਕੀ ਸੋਚਣਾ ਹੈ?
ਫੈਸ਼ਨ, ਮੇਕ ਅੱਪ, ਵਾਲ-ਸੈਲੀ-
ਰਫਤਾਰ, ਦਸਤਾਰ ਅਤੇ ਗੁਫਤਾਰ ਸਭ
ਟੀ. ਵੀ. ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ :

ਆਤੰਕਵਾਦ, ਨਸ਼ੇ, ਹਿਸ਼ਾ
ਕਾਮ ਤੇ ਰੋਮਾਂਸ ਵੀ
ਇਸੇ ਟੀ. ਵੀ. ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ !⁷⁰

ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਆਤੰਕ ਅਤੇ ਉਪਡੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੀਮਤ, ਵਿਸੰਗਤ, ਖੰਡਿਤ ਅਤੇ ਵਿਚਲਿਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਭਟਕ ਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੰੜ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਦੇਸ਼ ਆਤਮ/ ਸ੍ਰੈਂਗਿਆ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕ ਇਕ ਤਰੱਫ ਵਿਸ਼ਵ ਭਲਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਵਧਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੌਢੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਝਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕ ਹਰ ਫੰਟ 'ਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਪਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਡੀ ਵਾਂਗ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ, ਬੱਸ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਘਟਨਾਕਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਚੀਨ ਰੂਸ ਦੇ ਸੀਮਾ-ਯੁੱਧ-
ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿੱਚ,
ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਦੇਹ ਵੰਡੀ।
ਵੀਅਤਨਾਮ ਤੇ
ਚੀਨ ਅਮਰੀਕਾ ਪਿੰਗ ਪਾਂਗ ਨੀਤੀ
ਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
ਮਹਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ-
ਏਸ ਖਲਾਈ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ, ਕੱਟੇ ਵੱਚੇ ਹਰ ਮਾਨਵ ਦੇ-
ਮਾਨਵ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਲੱਝੇ ਨਖੱਜਤਰਾਂ ਦੇ ???⁷¹

ਤੁਸੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ
ਭਰਮ ਹੈ -
ਗਜ ਸਿੱਧਾਸਨ 'ਤੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ
ਇਕ ਭੀੜ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਫਰਕ ਪਿਆ ?⁷²

ਗੱਲ ਅਫਰੀਕਾ, ਨਾ ਏਸੀਆ, ਨਾ ਯੂਰਪ ਦੀ,
ਗੱਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੈ,
ਜੁ ਐਟਮ ਦੀ ਭੁਠੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ
ਸੁਪਨੇ ਘੜਦਾ,
ਪਰ ਹੁਣ ਦੇ ਸੱਚ ਵਿੱਚ
ਛਿਣ ਛਿਣ ਕਰਕੇ ਸੜਦਾ ਹੈ !
ਕੱਲ੍ਹ ਕੋਈ ਚੰਦ ਤੇ ਜਾ ਵਸੇ ਜਾਂ ਮੰਗਲ 'ਤੇ-
ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੁਣ ਦੇ ਛਿਣ ਦੀ ਹੈ -
ਹੁਣ ਦਾ ਛਿਣ
ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਵਿਸਫੋਟ
ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗਾ,
ਜੰਗ ਦਾ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ
'ਜੀਓ ਤੇ ਮਾਰੋ' ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਕਰ
ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ।⁷³

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਬਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਕ ਤਰੱਫ ਉਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੇਚੈਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਰਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“...ਅੱਜ ਵਾਤਾਵਰਨ 'ਤੇ ਜੋ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹੈ (pollution and green house effect) ਜਾਂ rain forest (Brazil) ਉੱਤੇ ਘਟ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਸਲਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਮਸਲਾ ਹੈ, ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ।”⁷⁴

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਸਦਾਕਾਲੀ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਮਾਨਵ ਸੱਚ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੌਮਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਮਲ ਹੈ।

“ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜਾਅ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਗੁਪ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਣ ਦਾ ਛਿਣ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਕਲਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਮੂਰਤ ਬਿਬ-ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਛਿਣ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸੰਜੀਵ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਵੱਲ ਅਤੇ ਫੇਰ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਮੂਰਤ ਕਾਵਿ ਬਿਬ ਵੱਲ ਤੁਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਸਮੂਰਤ ਕਾਵਿ-ਬਿਬ ਵਿੱਚ ਢਲ ਕੇ ਕਵੀ ਦਾ ਸੀਮਤ/ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਸੁਹਜਮਈ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਕਲਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਦਾ ਸੀਮਤ (ਨਿੱਜ ਕੇਂਦਰਿਤ) ਅਨੁਭਵ ਅਸੀਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਆਪੇ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਚੇਤ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਚੇਤਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ, ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਕਲਾ ਦਿਸ਼ਟੀ (ਸ਼ਿਲਪ ਚੇਤਨਾ) ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁷⁵

ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕਰਤਾਰੀ ਅਮਲ ਬਾਰੇ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਸਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਸਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਸੀਮ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿੰਦਗੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੱਸ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਰੂਪ ਰਹਿਤ, ਮਾਦਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਰਹਿਤ ਹਰਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਅਨੁਭਵ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਪਾਸ਼ਵਿਕ, ਤਰਤੀਬ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਆਪ-ਹੁਦਰਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿਰਜਣ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਲਾ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਆਨਨਾ ਵਿੱਚ ਸੌਦਰਯ ਲਿਆ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕਲਾ ਰਲ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।”⁷⁶

ਰਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਆਤਮ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪੰਥਪਰਾਗਤ ਸੀਮਤ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੀਗਲ ਦੇ ‘ਸਾਕਾਰ ਸਰਵੱਤਰ’ (Concrete Universal) ਸੰਕਲਪ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨਿੱਜ ਤੇ ਪਰ (ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ) ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਨਿੱਜੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਸਮੂਹਕ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ

“ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਕਿਰਿਆ ਮੰਨਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ—ਭੂ-ਕੰਪ, ਅਗਨ-ਰੁੱਖ ਅਤੇ ਵਾਵਰੋਲਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਹਿਜ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਦੇ ਕੁਠਿੰਤ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਬੇਰੋਕ ਵਿਸਫੋਟ ਹੀ ਸਿਰਜਣ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਪਲ ਬਲਦੇ ਭਾਂਬੜ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠੋਂ ਲੰਘਣ ਵਰਗਾ ਜਾਂ ਅੰਦਰ ਬਲਦੀ ਭੱਠੀ ਦੇ ਸੇਕ ਨੂੰ ਜਰਨ ਵਰਗਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਅਤੇ ਬੋਲ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਤਣਾਉਂ ਹੀ ਸਿਰਜਣ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁷⁷

ਜਿਵੇਂ :-

ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਅੱਜ ਗੈਸ ਭਰੀ ਹੈ
ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਲਾਵਾ।

ਹੋਇਆ ਗੀਤ ਜੰਮਣ ਵੇਲਾ
ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਭੂ-ਕੰਪ ਆਵੇ⁷⁸

ਬਲਦੇ ਭਾਂਬੜ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠਾਂ
ਆਪਣੀ ਅੱਗ ਦਾ ਮੁੜਕਾਂ ਪੂੰਝਾ
ਜੇ ਬੋਲਾਂ ਤਾਂ ਜੀਭ ਜਲੇ
ਤੇ ਹੋਠ ਬਨਣ ਅੰਗਿਆਰ
ਚੁੱਪ ਰਹਾਂ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਭੱਠੀ ਤੁਪਦੀ
ਆਪੇ ਨੂੰ ਆਪੇ ਦਾ ਸਾੜਾ⁷⁹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਦੁਖਦ-ਸੁਖਦ ਅਨੁਭਵ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਉਸ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪਰਿਮਾਣ ਹੈ ਜੋ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੌਚਾਕਾਰਨ ਵਿਆਪਦੀ ਹੈ।... ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅੰਸਾਂ ਨੂੰ ਚੁਨਣ ਜਾਂ ਤਿਆਗਣ ਅਤੇ ਫੇਰ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਅੰਸਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜਿਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨ ਬੁੱਧੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਤਨਾ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਚੇਤ ਮਨ ਸਾਧਦਾ ਹੈ।”⁸⁰

ਇਜ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਰਥ ਕਵੀ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ (ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਮੂਹਕ) ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦਾ ਹੀ ਮਿਸ਼ਨਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭੂ-ਹੋਰਵੇ, ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਪੰਜਾਬ ਤ੍ਰਾਸਦੀ, ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਅੰਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰਬਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦਾ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕਤਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 7
2. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, “ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗ”, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ (ਸੰਪਾ. ਜ. ਸ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ), ਪੰਨਾ 171
3. Boris Suchkov, A History of Realism, page 05
4. ਪ੍ਰੋ. ਆਸ਼ਨੰਦ ਵੋਹਰਾ, ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (ਸੰਪਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਵੋਹਰਾ), ਪੰਨੇ 75 76
5. ਸੀ. ਜੀ. ਯੁੰਗ, ਕੰਪਲੀਟ ਵਰਕਸ, ਭਾਗ 8, ਪੰਨਾ 435
6. Boris Sukhkov, op. cite., page 104
7. P.B. Shelly, The Defence of Poetry, Quoted by R.A. Scott James, The Making of Literature, page 211
8. ਏਮੀ ਲਾਵੈਲ, ਉਧਰਿਤ ਡਾ. ਨਿਰਮਲਾ ਜੈਨ, ‘ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅੰਤ ਸੌਂਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤਰ’, ਪੰਨਾ 263
9. H. Caudwell, The Creative Impulse, page 263
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43
11. Lowes, Convention and Revolt in Poetry, page 05
12. ਡਾ. ਜਸਵੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ, ਪੰਨਾ 209
13. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨਾ 111
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
15. ਡਾ. ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ, “ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ” ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ), ਪੰਨਾ 110
16. ਉਹੀ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 34
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31
18. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਪੰਨਾ 56
19. ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਕੌਰ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਾਰ : ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਸੰਸਾਰ, ਪੰਨੇ 62-63
20. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨੇ 41-42
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 354-355
22. ਡਾ. ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 115
23. ਅਵਤਾਰ ਜੌੜਾ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ, ਨਵਾਂ ਜਮਾਨਾ, ਐਤਵਾਰ 14 ਮਈ 2000
24. ਡਾ. ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 116-117
25. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 210
26. ਅਵਤਾਰ ਜੌੜਾ, “ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ : ਨਵੇਂ ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼” ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸੰਪਾ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ, ਪੰਨੇ 93-94
27. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 349
28. ਉਹੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-4, ਪੰਨਾ 76
29. ਉਹੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 56
30. ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮੱਲੀ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਪੰਨਾ 249
31. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 411
32. ਡਾ. ਜਸਵੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 160
33. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨੇ 262-263
34. ਡਾ. ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 87
35. ਸੀ. ਜੀ. ਯੁੰਗ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 342
36. Boris Sukhkov, op. cite., page 109
37. P.B. Shalley, The Selected Prose and Poetry of P.B. Shalley, Page 471
38. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, “ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ”, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 45
39. ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨੀ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ 47
40. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 125
41. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 221
42. ਡਾ. ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ 09
43. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨੇ 352-353
44. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 186
45. ਡਾ. ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 114
46. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਚਿੱਟੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ, ਪੰਨਾ 48
47. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ (ਸੰਪਾ.), ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪੰਨਾ 36
48. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇ, ਪੰਨਾ 82
49. ਉਹੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਪੰਨਾ 68
50. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨੇ 296-297
51. ਉਹੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨੇ 133-134
52. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 117
53. ਉਹੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨੇ 319-320
54. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, “ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਵਿ ਲੋਕ” ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ), ਪੰਨਾ 80
55. ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮੱਲੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 250
56. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ ਸਿੰਘ, ਗੀਵੀਓ ਕਰਤਾ, ਤਿੰਸ਼ਕੂ ਮਾਰਚ ਅਪ੍ਰੈਲ 2001

57. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨੇ 83-85
58. ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 159
59. ਪ੍ਰ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਲੇਖਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਪੰਨਾ 05
60. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੋਖੋ, ਸਹਿਤਾਰਥ, ਪੰਨਾ 169
61. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-4, ਪੰਨਾ 31
62. ਡਾ. ਵਨੀਤਾ, ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਨਾ 59
63. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ. ਮਨਜ਼ੀਤ ਮੀਤ), ਪੰਨਾ 233
64. ਉਹੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨਾ 41
65. ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮੱਲੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 49-50
66. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨਾ 58
67. ਉਹੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 263
68. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨੇ 158-159
69. ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 01. 4. 1984
70. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨੇ 79-80
71. ਉਹੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨੇ 204-205
72. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 207
73. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 309-310
74. ਉਹੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਪੰਨਾ 69
75. ਡਾ. ਕਰਮਜ਼ੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ 81
76. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ.) ਸੰਪਾਦਕੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਦਰਪਨ, ਪੰਨਾ 03
77. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 160
78. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 258
79. ਉਹੀ, ਮੇਰੇ ਮੌਸਮ ਦੀ ਵਾਰੀ, ਪੰਨਾ 32
80. ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨੇ 13-14

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ‘ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਛੂੰਘੇ’ (1961) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਾਰਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ‘ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇ’ (2007) ਤਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ, ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਛੰਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗੀਤ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :-

(ਉ) ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ :

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੋਈ ਹੀ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਨਾ ਵਸਤੂ ਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਸੰਰਚਨਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਰਚਨਾ ਦੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ।”¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਅਰਥਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਗਲੋਬ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਸੌਝੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਉਹਨੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਰਵਾਇਤੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰਕੇ, ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ, ਕੁੱਝ ਵੱਖਰਾ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ। ਉਹਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਧੜਕਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਲਈ ਉਹ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਫਰੋਲਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।”²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਸੁਖਾਵੀਂ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਧੁਨਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਪਕੇਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਧਾਰਤਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਮੋਟਿਫਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੇ ਕਈ ਕਵੀ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹੰਦਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਜੋ ਧਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਧਰਤੀ ਦੇ 'ਖਿੰਡਾਉ' ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦੇ ਜਟਿਲ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਤੇ ਜੁਬਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”³

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੀਗੀ ਗੁਣ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ, ਤਰਤੀਬ, ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਰਲਤਾ, ਸੰਘਣਤਾ ਅਤੇ ਜਟਿਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਭਾਗਸਮ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।”⁴

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਚਾ ‘ਦਿਲ ਟ੍ਰਾਂਸਪਲਾਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ’ (1967-69) ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਮੇਂ ਹੋਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ :

ਨਰੋਥੀ ਤੋਂ ਲੰਡਨ
ਤੇ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਪੈਰਿਸ
ਰਹਤਾਰ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ
ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਮਾਂ ਸੁੰਗਝਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ
ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਢੂਜੇ ਤੋਂ ਢੂਰ ਹੁੰਦੇ!
ਆਦਮੀ ਕਿੰਨਾ ਮਹਾਨ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਨੀਚ ਹੈ!
ਪਿਕਾਡਲੀ ਤੇ ਪਿਗਾਲ ਦੀ ਸ਼ਟ੍ਰਿਪਟੀਜ਼ ਕਲੱਬਾਂ 'ਚ
ਦਸ-ਸ਼ਲਿੰਗੀ ਨੇਤਰ-ਭੋਗ ਕਰਦੇ ਮਨੁੱਖ
ਆਸਲੋਂ ਰੋਗੀ ਜਾਪਦੇ ਸਨ,
ਜੰਗਲ ਦੀ ਸਭਿਆਤਾ ਵੱਲ ਪਰਤਦੇ !⁵

ਯਾਂਤਰਕ ਯੁੱਗ 'ਚ ਧਰਮ-ਹੀਣਤਾ ਦਾ
ਸਰਾਪ
ਆਸਥਾ
ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ
ਖਿੰਡੋਣਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੈ
ਫਿਰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਚੋਰ ਨਜ਼ਰ
ਸਿਵ ਮੰਦਰ 'ਚ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਵਲਾਂ

ਹਿਰਸ ਭਰ ਤਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ
ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੰਚ ਸੁਕੜ ਕੇ ਝੜ ਚੁੱਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ
ਸਿਰਜਣੀਣ ਹੋ ਡਸਦੀ,
ਬੋਲੋੜਾ ਬੋਝ ਜਿਹਾ ਲਗਦੀ ਹੈ
ਇਕਾਂਗੀ ਅਕੇਂਵੇਂ 'ਚ ਠੰਡੀ ਸੋਚ,
ਹੱਡਾਂ 'ਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹੀ ਇਕ ਸੁੰਨ ਜਿਹੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ
ਦਿਲ-ਟ੍ਰਾਂਸਪਲਾਂਟ ਦੀ ਕਥਾ
ਲਿੰਗ-ਟ੍ਰਾਂਸਪਲਾਂਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰੀ ਹੈ।⁶

ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿਹਨਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ, ਅਤੇ ਸੰਘਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰੰਪਰਕ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਸੈਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਜ਼ਾਇਜ਼ ਹੈ।

“ਬ੍ਰਾਹਮਿੰਡ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਦੇ ਜੁੱਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ-ਵਿਵੇਕ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉਸਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ : ਪਿੰਜਰਾ-ਆਜ਼ਾਦੀ, ਦਰ-ਦੀਵਾਰਾਂ, ਪਾਣੀ-ਪਿਆਸ, ਜੀਵਨ-ਮੌਤ, ਤੇਹ-ਤ੍ਰਿਪਤੀ, ਕੱਚ-ਕੰਕਰਾਂ, ਰੂਹ-ਜਿਸਮ, ਭਟਕਣ-ਮੰਜ਼ਿਲ, ਉਲਝਣ-ਸੁਲਝਣ, ਦਰਿਆ-ਸੜਕ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਰੋਧੀ ਜੁੱਟ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਦੀ ਜ਼ਿਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।”⁷

ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਸਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਸ, ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਇਸ ਅਮਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਪਿੱਛੋਂ

ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਰਵੀ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਘੜੇ ਬਣਾਏ ਸਮਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਰੂਪਕ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਆਕਾਸ਼ ਜਗਮਗ ਕਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ-ਪਾਸੀ ਰੋਟੀ, ਸਿੱਕਾ-ਗਠੜੀ, ਜੀਵਨ-ਕਿਤਾਬ, ਕੇਸਰ-ਤਿਲਕ, ਕਾਮਨ-ਕੱਤੀ, ਪੁੱਠਾ-ਕੰਡਾ, ਸੂਮ-ਦਰ, ਜੰਗ-ਸਹਿਮ, ਗਮ-ਕੋਕੜ੍ਹ, ਸਮ-ਪੰਛੀ, ਅੰਡੇ-ਬੋਲ, ਜਨ-ਹਿਤੈਸੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਦਰਪਨ, ਕੌਹਲੂ-ਗੇੜ, ਚਿੱਟ-ਲਹੂਆ, ਪਿਛਲ-ਝਾਤ, ਫਿਕਰ-ਚਿੱਚੜ, ਅੰਬਰ-ਹਿੱਕ, ਭਾਨ-ਸ਼ੂਆਵਾਂ, ਸਰਘੀ-ਫੌਜਾਂ, ਮਹਿਕ-ਆਹਾਰੀ, ਭੈ-ਜੋਕ, ਚਿਤਰ-ਪਟ ਆਦਿ।... ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਆਥਣ ਦੀ ਸਾਵਤਰੀ, ਪੁਹ-ਮੁਕਟ, ਮਹਿਕਾਂ ਦੀ ਬੀੜ, ਚਾਅਵਾਂ ਦਾ ਚੌਰ, ਬੀਤੇ ਦਾ ਚੰਦੋਆਂ, ਕਿਰਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ, ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਦੂਤ, ਚਾਨਣ ਦੀ ਖਰਲ, ਜਿੰਦੜੀ ਦਾ ਸੂਰਮਾ, ਨੀਂਦਰ ਦੀ ਬੁੱਚਕੀ, ਸਾਹਾਂ ਦਾ ਚੋਗਾ, ਸੋਚ ਦੇ ਪੈਰ, ਸੱਧਰਾਂ ਦੇ ਅੰਛਣ ਆਦਿ।”⁸

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 1955 ਈ. ਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਅਮਲ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਇਸ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਈ/ਸੰਜੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਅਰਥ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੀਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਗਿਫ਼ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮਨਚਾਹੀ ਅਰਥ-ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਵਾਇਤੀ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨਾ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਤੇ ਚਿੰਤਨੀ-ਸੂਝ ਦੇ ਸ਼ੁਸਕਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁹

ਰਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁ-ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ 'ਚ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਅਰਥਾਂ 'ਚ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਅਰਥਾਂ (ਅਭਿਧਾਰਥ) ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਦੀ ਹੋਈ ਵਿੰਜਣਾ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕਾਵਿਕ

ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੀ ਵਿਅੰਜਣਾ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਨਵੀਂ ‘ਡਾਈਨੈਟਿਕਸ’ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।”¹⁰

ਜਿਵੇਂ :-

ਐ ਸ਼ਬਦ
ਦੁਆਰ ਖੋਲ੍ਹੁ ...
ਮੀਲਾਂ 'ਤੇ ਉਛਕ ਤਕ ਫੈਲਿਆ,
ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਹੀ ਨਾ ਵਿਖਾ
ਬਾਰ ! ਬਾਰ
ਸੂਰਜ ਜਦੋਂ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,
ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ
ਕੇਵਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :
ਗਿਆਨ
ਸ਼ਕਤੀ
ਸਿਰਜਣਾ
ਸੰਘਰਸ਼
ਆਦਰਸ਼
ਨਿਰੰਤਰਤਾ
ਨਿੱਘ
ਤਪਸ਼
ਬੱਦਲ
ਘਟਾਟੋਪ ਅਨੁਰੋਧ
ਸਤਰੰਗੀਆਂ ਪੀਘਾਂ ਤੇ ਬਰਖਾ !¹¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਦੀ ਵੇਦਨਾ, ਆਤਮ ਅਤੇ ਅਨਾਤਮ ਦੇ ਦਵੰਦ, ਮੰਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੇ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮਤਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਜੁੱਤੀ, ਘੁਮਿਆਰੀ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਆਪਣਾ ਭਾਂਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ, ਤੱਕਲੇ ਵਾਗ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨਾ, ਚਾਦਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਰ ਪਸਾਰੇ, ਗਿੱਠ ਗਿੱਠ ਚਾਅ

ਚੜਣਾ, ਪੱਛ ਲਾਉਣਾ, ਪੱਖਾ ਭਰਨਾ, ਸੰਘੀ ਨਹੁੰ ਦੇਣਾ, ਸੰਨ੍ਹ ਲਾਉਣਾ, ਸਿਰੋ ਪਾਣੀ ਲੰਘਣਾ, ਚਾਰ ਚੰਨ, ਚੁਗਸੀ ਭੁਗਤਣਾ, ਪਰ ਤੋਲਣੇ, ਅੱਧ-ਵਿਚਕਾਰੇ ਟੁੱਟਣਾ, ਭੇਂਟ ਚੜਾਉਣਾ, ਕੋਹੂੜ-ਗੋੜ, ਕੁੱਝ ਵੱਟੀ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਲਿਫਾਫਾ ਬਨਣਾ, ਘੁੰਢ ਲਾਹ ਨੱਚਣਾ, ਉੰਗਲਾਂ ਚੱਟਣਾ, ਇਕੋ ਰੱਸੇ ਬੰਨ੍ਹਣਾ, ਪੱਕੀ ਠਣ ਜਾਣਾ, ਕਲੇਜੇ ਦਾ ਰੁੱਗ ਭਰਨਾ, ਢੇਰੀ ਢਾਹੁਣਾ, ਮਿਰਚਾਂ ਕੁੱਟਣਾ, ਸੋ ਕੋਹਾਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਕੱਛ ਕੇ, ਮਾਂ ਵੀ ਦੁੱਧ ਦੇਂਦੀ ਨਾ ਬਿਨਾ ਰੋਣ ਤੋਂ ਅਤੇ ਗੁੜ ਦਿੱਤਿਆਂ ਜੁ ਕੰਮ ਬਣੇ ਅਤੇ ਬਿੱਖ ਉਸ ਲਈ ਕਿਉਂ ਉਠਾਈ ਆਦਿ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਕਾਵਿਕਤਾ ਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਵਿਕਾਸ-ਮਾਰਗੀਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਬੁਧੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਤਥਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਫੌਲਦੀ, ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਕੱਢਦੀ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ ਲੱਭਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜਦਾ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅੰਗ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਸਾਡੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ‘ਗਾਨ ਮੇ ਬਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦ ਦੀਪਕ’, ‘ਮੇਰੀ ਰੁਣ ਝੁਣ ਲਾਇਆ’, ‘ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਏ, ਤੈ ਕੀ ਦਰਦ ਨਾ ਆਇਆ’ ਆਦਿ।

“ਰਵੀ ਨੇ ਕਲਾਸਕੀ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ‘ੜ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਥਾਂ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਕੀਤੀ ਹੈ : ਐਸੜੀ, ਮੁਸਕੜੀ, ਹਿੱਕੜੀ ਆਦਿ।”¹³

ਰਵੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ, ਛਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ : ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ : ਸੂਨਯਤਾ, ਕੋਧ, ਬਿਛ, ਅਗਨੀ, ਸੰਸਕਾਰ, ਮਾਨਵ, ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਜਨ ਆਦਿ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਛਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ : ਸ਼ਿਕਨ, ਨਜ਼ਮ, ਰੌਸ਼ਨ, ਤਰਫ, ਬੇਨੂਰ, ਬੇਗਮ, ਨਿਆਜ਼ਬੋ, ਮਹਿਰਮ, ਇਸ਼ਕ, ਸ਼ੁਆਵਾਂ, ਸੀਸ਼, ਸ਼ਰਾਅ, ਸੈ, ਜੁਲੜਾਂ,

ਜ਼ਹਿਰ, ਤਲਵਾਰ, ਗੁਲਾਮ ਅਜ਼ਲੋ, ਵਫ਼ਾ, ਵਸਲ, ਸਾਹਿਲ, ਹਿੜਰ, ਡਸ਼ਨਾ, ਸਿਖਰ, ਜਥਮ, ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਆਦਿ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ : ਬਰੇਨ, ਹਾਰਟ, ਹੋਮਰੇਜ, ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਊਸ, ਅਟੈਕ, ਸੂ ਸਾਇਡ, ਨਰਵਸ, ਬਰੇਕ ਡਾਊਨ, ਰੋਕਸ , ਟਾਂਸਪਲਾਂਟ, ਸਟਿਲ ਬਰਥ, ਲੌਂਗ, ਨਾਨ ਸਟਾਪ, ਸਟੇ ਲੌਂਗ, ਬਲੇਕ ਪਾਵਰ, ਨੀਗਰੋ, ਏਰਪੋਰਟ, ਸੇਡਿਸਟ ਮੈਸੋਕਿਸਟ, ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ, ਲਾਈਫ, ਹੋਟਲ, ਹਾਊਸ, ਕਰੈਕਟਰ, ਆਈਫਲ ਟਾਵਰ ਆਦਿ।

ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਅਖਾਣਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ, ਹਿੰਦੀ, ਫਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਜੋਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਵਿੱਥ ਸਿਰਜਨੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਵੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲੈਅ ਅਤੇ ਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਮਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸੈਲੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਜੀਵਿਆ, ਤਿਵੇਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਮੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਆਤਮਕ ਹਨ।”¹⁵

ਰਵੀ ਦੀ ਸੈਲੀ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਨਵੀਆਂ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਤਮਕ ਸੈਲੀ, ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ-ਸੈਲੀ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸਤਵਵਾਦੀ ਸੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਜ਼ਗੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਦੀ ਸੁਰ ਵਧੇਰੇ ਉਭਰਵੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਸੈਲੀ,

“ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ‘ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਲੇਖਕ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹⁶

ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਰਵਾਸਤਵਵਾਦੀ ਸੈਲੀ :

“ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਵਾਸਤਵਵਾਦੀ ਅਚੇਤ ਮਨ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੋਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੀ ਹੈ।”¹⁷

ਰਵੀ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀਆਂ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੇ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਵਾਦੀ ਸੈਲੀਆਂ ਜੋ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ

ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ‘ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਰਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਅਸਤਿਤਵ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਆਦਿ ਅਮੂਰਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੈਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਵੈ, ਅਸਤਿਤਵ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਬਦ-ਬੰਡਾਰ, ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੈਲੀ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣਤਾ/ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੈਲੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ, ਉਹ ਸੈਲੀ ਵਜੋਂ ਓਪਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਡਗਾ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਡਰਾਪਣ ਉਹਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੇਰਵਾ ਹੈ।”¹⁸

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੈਲੀ ਨਵੇਕਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ-ਸੈਲੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਚੁਨਾਵ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅ) ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ :

ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵੁਕ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕਤਾ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਬਿੰਬ-ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਾਲ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਮਿਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੱਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”¹⁹

ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਾਈਨਕਾ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਬਿੰਬ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਸਿਮਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਉਤੇਜਨਾ ਤੇ ਅਭਾਵ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਜਾਂ ਅਧੂਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।”²⁰

ਗਬਿਨ ਕੈਲਟਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਬਿੰਬ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”²¹

ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬਾਂ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਪ੍ਰੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਕਾਵਿ ਬਿੰਬ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਆਦੇਸ਼ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਆਨੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।”²²

ਅਰਥਾਤ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਆਨੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਕੇਦਾਰਨਾਥ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਬਿੰਬ ਉਹ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਹਨ ਜੋ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”²³

ਡਾ. ਕੁਲਜੀਤ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਿੰਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ,

“ਬਿੰਬ ਸੱਖਣੇ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਦਰੂਪ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਯੁਕਤ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਖਣੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਬਿੰਬ ਰਚਨਾ ਦਾ ਛਿਣ ਹੈ। ਸੱਖਣਾ ਰੂਪ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਬਿੰਬ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣਾ ਹੈ।”²⁴

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਬੜੀ ਮੂੰਬੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਧ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਇਸ ਕਵੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚੌਖੀ ਨਵੀਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਿੰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੈ। ਉਸ ਉਪਰ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਦੇ ਸਾਪੇਖਿਆਵਾਦ ਦਾ ਚੌਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਵਲਟੇਰ, ਗੋਟੇ ਅਤੇ ਨੀਤਸ਼ੇ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਤੰਬ ਦੇ ਨੂਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜ਼਼ਲਤ ਹੈ।”²⁴

ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ, ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਅੰਤਰ ਵਿਆਥ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜੀ ਕੁਸਲਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਦਾ ਹੈ।”²⁶

ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬ :

ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ: ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸ੍ਰਵਣ, ਸੁਘਣ, ਸੁਆਦ ਅਤੇ ਛੁਹਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਰ. ਐਚ. ਫੋਗਲ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬਾਵਲੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸ੍ਰਵਣ, ਸੁਘਣ, ਛੁਹਣ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੋਏ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਛਾਪ ਮਨ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ-ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਜਾਗਰਤਾ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਤਾ ਸਹਿਤ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੂਪਿਤ ਕਰ ਸਕੇ।”²⁷

ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵੀ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਰਚਨਾ ਰਚਨਹਾਰੇ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਆਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀ ਗੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਜੀਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਲਿਖੋਂ”²⁸

ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ, ਨਾਦ-ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰਵਣ-ਬਿੰਬ, ਗੰਧ-ਬਿੰਬ, ਸੁਆਦ-ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ :

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਸਭ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਹਰੇਕ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵਧੇਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ਮੂਰਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਅਨੁਭਵਤਾ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਰੂਪ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੂਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਿੰਬ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਤੱਤ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼, ਰਸ ਅਤੇ ਗੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਬਿੰਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”²⁹

ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਨ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਈ ਸੀ. ਡੀ. ਲੈਵਿਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਬਿੰਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਗੁਣ ਅਵੱਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਬਿੰਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।”³⁰

ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ, ਖੰਡਤ ਆਪਾ, ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਨਿਰਾਸਾ ਅਤੇ ਸਹਿਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਰਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਹਾਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ,
ਨਾ ਕੁੱਝ ਖਾਂਦੀ, ਨਾ ਕੁੱਝ ਪੀਂਦੀ !
ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿੱਚ,
ਅਕਸ਼ ਆਪਣਾ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ,
ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਠੁੰਗੇ ਮਾਰੇ !
ਅਣ-ਛੜੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪੇ ਭਰੇ ਹੁੰਗਾਰੇ।³¹

ਮਿੱਟੀਓ ਉੱਸਰੀ ਸਿਖਰ ਦੇ ਉੱਤੋਂ -
ਝਰਨਾ ਹਾਂ ਇਕ,
ਝਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ !
ਪਰਬਤ ਹਾਂ ਇਕ,
ਖਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ !³²

ਅੰਬਰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਕੋਈ ਸੂਹਾ ਚਿਹਰਾ -
ਦੁੱਧ ਚ ਘੁਲੇ ਕੇਸਰ ਵਾਲਾ
ਕਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ, ਕਦੇ ਲਹਿੰਦੇ -
ਸੂਰਜ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ
ਨਿਰੰਤਰ ਤੰਦ ਵਿੱਚ ਤੌਰ ਰਿਹਾ ਹੈ³³

ਨਾਦ-ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰਵਣ-ਬਿੰਬ :

ਇਸ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ੍ਰਵਣ ਇੰਦਰੀ ‘ਕੰਨ’ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਦ-ਬਿੰਬ ਧੁਨੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਦ-ਬਿੰਬ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਾਵਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ-ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਮੁਗਾਦ ਹੈ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਣਨ-ਪੱਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਯੋਜਨਾ ਜਾਂ ਨਾਦ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੰਚਾਰਤਾ ਜੋ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੁਆਰਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਹਿਰਦ-ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੇ ਭਾਵ ਨਿਵੇਦਨ ਦੀ

ਵਿਅੰਜਨਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਧੁਨੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਯੁਕਤ
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੀਲਣ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”³⁴

ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਦ-ਬਿੰਬ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਟਨ ਟਨ ਟਨ
ਟਨ ਟਨ ਟਨ
ਰਾਤ ਅੱਧੀ ਬੀਤ ਗਈ ਹੈ।³⁵

ਗੰਧ-ਬਿੰਬ :

ਇਸ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੂਖਮ ਸੁੰਘਣ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਹੈ।

“ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਸੁੰਘਣ ਇੰਦਰੀ ‘ਨੱਕ’ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੰਧ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੁੰਘਣ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ। ਗੰਧ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੋਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”³⁶

ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਗੰਧ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਸੱਜਣ ਸਾਡੇ ਛੁੱਲਾਂ ਵਰਗੇ
ਮਹਿਕਾਂ ਵਰਗੇ ਸਾਹ।³⁷

ਧੂਖ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਗਰਬੱਤੀ, ਅੱਜ ਫੇਰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ
ਮਹਿਕ ਚੰਦਨ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਹੈ ਆ ਰਹੀ।³⁸

ਹਰ ਛੁੱਲ ਰੂਪ ਨਵੇਲਾ ਹੋਵੇ
ਮਹਿਕੀ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਈਏ !!!³⁹

ਸੁਆਦ ਜਾਂ ਰਸ-ਬਿੰਬ :

ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਭ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਭ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਿੱਠੇ, ਕੌੜੇ, ਖੱਟੇ, ਸਲੂਣੇ ਆਦਿ ਸੁਆਦਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਸ-ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬੋਧ ਦੂਜੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਥਾਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੁਆਦ ਬਿੰਬ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਿਘਾਰ, ਇਕੱਲਤਾ, ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਰਵੀ ਸੁਆਦ-ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ : -

ਬਿੰਬ ਪੀ ਨੀਲ ਕੰਠ, ਛਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ
ਅਮਰ ਸੁਰ ਰਾਹੁ, ਕੇਤੂ।⁴¹

ਕੌੜੀ ਨਿੰਮ ਦਾ ਤਲਖ ਤਜ਼ਰਬਾ
ਹੁਣ ਦੇ ਪਲ ਦੀ ਮੈਲੀ ਰੱਤ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਦਾ।⁴¹

ਸਪਰਸ਼-ਬਿੰਬ :

ਚਮੜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਪਰਸ਼-ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਵੀ ਇਸ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਇਸ ਬਿੰਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਪਰਸ਼-ਬਿੰਬ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿੱਖ, ਤਪਸ਼, ਤਲਖੀ, ਠੰਡ, ਕੰਬਣੀ, ਲੂ-ਕੰਡੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ, ਝਰਨਾਹਟ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਵੀ ਇਸ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਸੋਚ, ਖੰਡਿਤ ਆਪਾ, ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਬੇਚੈਨੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਕਟਾਖਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ : -

ਜਵਾਨੀ ਕੁਲਾਵੇ ਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ,
ਜ਼ਿਮੀ-ਆਸਮਾਨ।⁴²

ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਨੋ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।”⁴³

ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ : ਜੰਗਲ, ਚੰਦਨ, ਮਾਰੂਬਲ, ਸਾਗਰ, ਆਕਾਸ਼, ਸਿੰਮਲ, ਬਾਂਸ, ਕੋਇਲ, ਚਿੜੀ, ਗਾਂ, ਬੱਛੜਾ, ਕੁੱਤੇ, ਬਗਲਾ, ਤੋਤਾ, ਨਾਗ, ਮੱਛਲੀ, ਮ੍ਰਿਗ, ਧਰਤੀ, ਬੱਦਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :-

ਵਾਣੀ ਦੇ ਵਣ ਚੋਂ ਭੱਜ ਚੱਲੀਏ
ਮੌਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨਾਈ।
ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੌਡੀਏ ਨਜ਼ਰਾਂ
ਅੰਦਰ ਹੀ ਰੁਸ਼ਨਾਈ !⁴⁴

ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਬਿੰਬ :

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੇ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਦੌਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਹਰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:- ਢੁੱਧ, ਮਧਾਣੀ, ਸੂਤ, ਗਾਗਰ, ਕਲੀ, ਕਿਰਸਾਨ, ਮੇਲਾ, ਸ਼ਰਨ, ਸਵਰਗ, ਨਰਕ, ਸ਼ਿਕਲੀਗਰ, ਮਨਸੂਈ ਯੰਤਰ-ਭੋਗ ਆਦਿ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ-ਬਿੰਬ :

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਦੌਵਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਥਿਹਾਸਕ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ-ਬਿੰਬ ਜਿਵੇਂ:- ਗੋਬਿੰਦ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਸਟਾਲਿਨ, ਹੀਰ, ਸੀਤਾ, ਰਾਵਣ, ਸ਼ੇਸਨਾਗ, ਅਸਵਥਾਮਾ, ਕਲਪੁਨੀ ਆਦਿ। ਰਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿੰਬ ਦੇ ਰੂਪ ਚ੍ਰਿਪੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸੂਖਮ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਕਈ ਥਾਈ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵ ਤੇ ਪਾਠਕ ਵਿਚਾਲੇ ਵਖਰੇਵਾਂ, ਉਹਲਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਨੇ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਇਹ ਲੱਛਣ ਨੇ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਪਾਠਕ ਅਜੇ ਇਸ ਦਾ ਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਇਹੀ ਵਜਾ ਵੀ ਏ ਕਿ ਉਸ

ਵੱਲੋਂ ਵਧੀਆ ਕਵਿਤਾ ਸਿਰਜੀ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਨਹੀਂ ਤੁਰ ਸਕੀ।”⁴⁵

ਇਹ ਬਿੰਬ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ-ਬਿੰਬ ਰਵੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਸਮਝ ਦਾ ਵੀ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤੀਕ :

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਉਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨਿਆਇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਰਲੀਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਨਕਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ :

“ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਸ ਦਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਜਾਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਂ ਨਾ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।”⁴⁶

ਰਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਨਵੀਨ ਜਾਂ ਆਪੇ ਸਿਰਜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਤਕ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿਰਜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਪੇ ਸਿਰਜੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਾਮੱਸਿਆ ਪੇਸ਼ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਬਰੇਟਾਨਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਸ ਦਿਸਦੀ ਚੀਜ਼ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਅਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।”⁴⁷

ਡਾ. ਨਿਤਯਨੰਦ ਸ਼ਰਮਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

“ਅਣਦਿੱਸਦੇ, ਅਣਹਾਜ਼ਰ, ਅਣਮਹਿਸੂਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਹਾਜ਼ਰ, ਪ੍ਰਸਤੁਤ, ਦਿਸਦੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸੀ ਕਿਸੀ ਤਿੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁴⁸

ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੰਕੇਤਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਕ ਸੱਚ, ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਲਘੂ ਮਾਨਵ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸੈਲੀ ਤੇ ਵਿਆਂਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਨਗੋਂਦ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰੂੜ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਹੀ ਢੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਦ ਉਪਮਾਨ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਰੂੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਉਸ ਦਾ ਬਿੰਬ-ਰੂਪ ਸੰਰਚਨਾਸ਼ੀਲ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਥਿਰ ਤੇ ਅਚਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਚਲ ਬਿੰਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਸਿਮਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁴⁹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਪਮੇਯ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਪਮਾਨ ਲੈ ਲਵੇਂ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੂਝਮਤਾ, ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀਕ ਇਨਸਾਨੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਿਨੀ ਮਤਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਨਾਵਾਦ ਤੇ ਇਕਹਿਰੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਖਿਲਾਫਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੀਸ਼ਾ, ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਤਾਰੇ, ਧੂਆ, ਵਣ, ਰਾਮ, ਕੁੱਤੇ ਬਗਲੇ, ਬਾਣੀਏ, ਰੇਤ, ਝਰਨਾ, ਬੱਛੜਾ, ਅੱਗ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਅਭਿਮਨਯੂ, ਅਰਜਨ, ਹਰਿਣਾਕਸ਼, ਜਫਰਨਾਮਾ, ਮੱਛਲੀ, ਨਰ ਸਿੰਘ, ਸੋਨ ਮ੍ਰਿਗ, ਗੁਬੰਦ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਗੁਬੰਦ ਤੋਂ ਮੁੱਕਤੀ ਲੋਚਦੇ
ਗੁਬੰਦਾਂ ਚ ਜਾਈਏ ਸੁਕੜਦੇ⁵⁰

ਤੂੰ ਰਾਵਣ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਸਿਰ ਹੈ।

ਤੂੰ ਹੀ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ⁵¹

ਅੱਗ ਦੌੜੀ ਜਾ ਰਹੀ/ਹਰ ਸੜਕ ਤੇ
ਧੂਆ ਧੂਆ ਹੋ ਰਿਹਾ/ਹਰ ਇਕ ਮਕਾਨ⁵²

ਛੰਦ :

ਛੰਦ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਲੱਛਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

“ਜਿਸ ਪਦ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਰਣ-ਮਾਤਰਾ, ਗਣ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ, ਤੁਕਾਂਤ ਆਦਿ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੰਦ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਵਰਣ, ਮਾਤਰਾ, ਗਣ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ, ਤੁਕਾਂਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।”⁵³

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ‘ਛੰਦ’ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ਵੇਦ ਵਾਕ, ਪਰਦਾ, ਰੰਗ, ਢੰਦ, ਚਾਲ, ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਗ ਆਦਿ। ਛੰਦ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਛੰਦ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਕੇਵਲ ਛੰਦ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥ ਸੂਚਕ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ।”⁵⁴

ਭਾਵੇਂ ਰਵੀ ਨੇ ਕੁਝ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਛੰਦ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਲੁੱਟ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਘਾਰ, ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਨਿਰਗ੍ਨਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਸੌਚ, ਕੁੰਠਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ ਆਦਿ ਇਕ ਸਫਲ ਕਾਵਿ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅੰਤਰ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਗਮ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਮਾਨਵੀਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ 'ਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਆਰਥਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ

ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਲਾਮਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਛੰਦ
ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ
ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ, ਆਕਰਸ਼ਣ, ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ
ਦੀ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਇਸਤਰੀ

ਤੇਰੀ ਇਕ ਛੁਹ ਕਿਸੇ ਲਈ ਸਵਰਗ ਹੋਵੇਗੀ
ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੈ
ਪੂਰਬਲੇ ਅਪਰਾਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ
ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ⁵⁵

ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਘੋਸ਼ਨਾ ਹੇਠਾ,
ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਕਾਰਜ
ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਿਰੋਧ !⁵⁶

ਆਮ ਜਿਹੇ ਲੋਕ !

ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹਿੱਕ ਨੂੰ ਲਾਈ
ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖ ਰਹੀਆਂ
ਹਨ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ
ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਦਾ ਕੌਣ ਲਿਖੇਗਾ ?⁵⁷

ਪ੍ਰਗੀਤ :

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗੀਤ ਲਈ ਗੀਤ, ਵੈਣਿਕ/ਸਰੋਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ
ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗੀਤਕ
ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਡਬਲਿਊ. ਐਚ. ਹੈਡਸਨ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪ੍ਰਗੀਤ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ : ‘Lyria’ ਦਾ ਸਮਾਨ-ਅਰਥੀ ਹੈ।
ਆਰੰਭਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ‘lyric’ ਉਹ ਸਰੋਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ‘lyre’
ਨਾਮੀ ਵਾਦਯ ਯੰਤਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।”⁵⁸

ਟੀ. ਐਸ. ਈਲੀਅਟ ਪ੍ਰਗੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

“ਪ੍ਰਗੀਤ ਕਵੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਉਚਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਆਪਣੇ
ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ

ਆਂਤਰਿਕ ਮਨਨ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉਭਰੀ ਹੋਈ ਸੁਰ ਹੈ,
ਜੋ ਕਿਸੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਵਕਤੇ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ
ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”⁵⁹

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗੀਤ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ
ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੀਤ ਨੂੰ ਸਮਾਨਅਰਥੀ
ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗੀਤ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ
ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਉਹ ਇਸ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਾਣ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ
ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਨੋਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਵੇਗੀ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਬਦਿਕ
ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ, ਪ੍ਰਗੀਤ-ਰਚਨਾ
ਲਈ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਮਾਰਮਿਕਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ
ਹਨ। ਪ੍ਰੇਰਕ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ
ਹੈ। ਪ੍ਰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”⁶⁰

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗੀਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ
ਹੈ। ਕਵੀ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ
ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪ੍ਰਗੀਤ ਇਕ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ
ਹੈ। ਬੋਲ ਤਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਮੌਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੌਨ ਬੋਲਦਾ
ਗਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਨ ਦਾ ਬੋਲ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਗੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ
ਵੀ ਫਾਲਤੂ ਨਹੀਂ।”⁶¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਸੰਬੋਧਨ ਤੀਖਣ ਭਾਵ
ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਆਂਤਰਿਕ ਲੈਅ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਰਥੋ ਫਰਾਈ
ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਪ੍ਰਗੀਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ-ਆਧਾਰ ਸਵੈ-
ਸੰਬੋਧਨ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗੀਤਕਾਰ ਦੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵੱਲ
ਪਿੱਠ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।”⁶²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੀ ਰਚਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਹਰੀ
ਜਗਤ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵ-ਜਗਤ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗੀਤ

ਵਿਚਲਾ ਸੰਬੋਧਨ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਪਾਠਕ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੋਧਨ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਾਵਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਬੋਰੋਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਲੈਅ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਕਾਲੀ ਖਪਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦੂਸ਼ਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਸਥਾਪਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਛੰਦ-ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਨਵੀਨ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਗੀਤ ਜਾਂ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੀ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਹੈ”⁶³

ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਰਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਭਾਵੁਕਤਾ, ਸੰਜਮਤਾ ਅਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਸਹਿਮ, ਅਪਾਰਤੀ, ਅੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕਤਾ, ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਤੁਰ ਕੇ
ਦਰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਆਏ
ਕੁੱਖ ਤੇ ਬੁੱਤ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਨਾ ਇਹ
ਕੁੱਖ, ਬੁੱਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਏ,
ਸੂਰਜ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸਦੇ, ਦੱਸਦੇ
ਆਪਣੀ ਵਿਸਰ ਗਏ
ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਜੁ ਨਾਲ ਜੀਅਂਗੇ
ਦੱਸੋ : ਕਿਧਰ ਗਏ ?⁶⁴

ਕੰਧੇ ਨੀ ਤੇਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ !
ਦਿਨ ਭਰ ਵਧੇ ਘਟੇ ਤੇ ਸੋਚੋ !

ਕਿਸ ਦੇ ਅੰਗ ਸਮਾਵਾਂ ?
ਕੰਧੇ ਨੀ ਤੇਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ !
ਜਦ ਤਕ ਕੰਧ ਹੈ, ਤਦ ਤਕ ਸਾਇਆ !
ਜਦ ਤਕ ਸਵਾਸ ਹੈ, ਤਦ ਤਕ ਕਾਇਆ !
ਕਿੰਝ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਵਾ !
ਕੰਧੇ ਨੀ ! ਤੇਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ !⁶⁵

ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ-ਸੈਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ, ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਜਾਂ ਸੰਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਸੰਜਮਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ-ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 32
2. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ (ਸੰਪਾ.), ਕਵੀ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪੰਨਾ 36
3. ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, “ਚਿੱਟੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ : ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ ਸੈਲੀ”, ਕਵੀ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ.) ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ ਪੰਨਾ 255
4. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ (ਸੰਪਾ.), ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 53
5. ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨੇ 385-386
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 387
7. ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਅਕਸ, ਅਗਸਤ 1998, ਪੰਨਾ 5
8. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, “ਜਾਗ ਪਏ ਨੇ ਤਾਰੇ” ਕਵੀ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ.) ਪੰਨਾ 210
9. ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਇਡੋ ਕਨੈਡੀਅਨ ‘ਟਾਈਮਜ਼’ ਸਰੀ ਬੀ. ਸੀ. ਕੇਨੈਡਾ ਅਪ੍ਰੈਲ, 2009, ਪੰਨਾ 4
10. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, “ਰਵੀ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ”, ਕਵੀ ਗਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪੰਨਾ 127

11. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨੇ 158-159
12. ਉਹੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਪੰਨਾ 129
13. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 210
14. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-4, ਪੰਨਾ 52
15. ਉਹੀ,
16. A Reader's Guide to Literary terms (ed. Karl Backson and Arthur Genz) page 95
17. See Encyclopaedia of Britannica, Vol-IX, page 693
18. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਐਟਸੈਟਰਾ-4, (ਸੰਪਾ.), ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪੰਨਾ 86
19. ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ, ਕਾਵਯ ਬਿਬਿ, ਪੰਨਾ 9
20. I. W. Downton, cited in Encyclopaedia Britannica, Vol-12, page 103
21. Robin S. Kelton, The Poetic Pattern, page 90
22. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਵਿ ਲੋਕ, ਪੰਨਾ 212
23. ਕੇਦਾਰਨਾਥ (ਡਾ.), ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਂ ਬਿਬਿ-ਵਿਧਾਨ, ਪੰਨਾ 23
24. ਡਾ. ਕੁਲਜੀਤ ਸ਼ੈਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬਿਬਿ-ਵਿਧਾਨ (ਬੁਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ) ਸੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਪੰਨਾ 09
25. ਸੁਖਪਾਲ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ, "ਪੂਰਵ ਅਧਿਐਨ" (ਭੂਮਿਕਾ), ਬਿਦੂ (ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ), ਪੰਨਾ 6
26. ਡਾ. ਅਨੁਗਾਗ ਸ਼ਰਮਾ, "ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਰਿਆ : ਪ੍ਰੇਤ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕਾਵਿ", ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 334
27. R. H. Fogle, The Imagery of Keats and Shelly, page 03
28. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-4, ਪੰਨਾ 36
29. ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ, ਕਾਵਯ ਬਿਬਿ, ਪੰਨਾ 06
30. C.D. Lewis, The Poetic Image, pages 18-19
31. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਬਿਦੂ, ਪੰਨਾ 11
32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23
33. ਉਹੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 37
34. ਡਾ. ਕੁਮਾਰ ਵਿਮਲ, ਸੌਦਰਘ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੇ ਤੱਤ, ਪੰਨਾ 22
35. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 110
36. ਡਾ. ਕੇਦਾਰਨਾਥ, ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਂ ਬਿਬਿ ਵਿਧਾਨ, ਪੰਨਾ 143
37. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 181
38. ਉਹੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 265
39. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 188
40. ਉਹੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 187
41. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 196
42. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 203
43. ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 54
44. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ
45. ਅਵਤਾਰ ਜੌੜਾ, ਜੱਗਬਾਣੀ, 18 ਮਾਰਚ 1979
46. ਰਾਮ ਚੰਦ ਵਰਮਾ (ਸੰਪਾ.) ਮਾਨਕ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 514
47. Encyclopaedia Britannica, Vol XXI, page 100
48. ਡਾ. ਨਿਤਯ ਨੰਦ ਸ਼ਰਮਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ, ਪੰਨਾ 21
49. ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ, ਕਾਵਯ-ਬਿਬਿ, ਪੰਨਾ 08
50. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 380
51. ਉਹੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨਾ 371
52. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 358
53. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, (ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੌਰਲੀ) ਪੰਨਾ 275
54. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20
55. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 349
56. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 302
57. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 287
58. W. H. Hudson, An Introduction to the Study of Literature, page 96
59. ਟੀ. ਐਸ. ਇਲੀਅਟ, ਹਵਾਲਾ, ਠਾਕੁਰ ਦਤ ਜੌਸੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਗੀਤ ਸਿਲਪ, ਪੰਨਾ 09
60. ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 171-172
61. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਹਵਾਲਾ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪਾਠ ਉਤਰ ਪਾਠ, ਪੰਨਾ 53 ਤੋਂ ਉਪਰਿਤ
62. Northrop Frye, Anatomy of Criticism : Four Essays, page 271
63. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 128
64. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵਾਂ, ਪੰਨਾ 33
65. ਉਹੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 206

ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਕਿਸੇ ਇਕਹਿਰੇ ਰਾਜਸੀਵਾਦ, ਪ੍ਰਤੀਵਾਦ ਜਾਂ ਧਾਰਾ ਦੇ ਤੰਗ ਦਾਇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਵਖਰੇਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਾ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨਾ ਗੈਰ ਵਾਡਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਘਰਕ ਕਾਵਿ ਦੇ ਬਣੇ-ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਮਨ ਭਾਉਂਦੇ ਟਕਸਾਲੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅਜੋਕੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੋਣੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਸਵੈ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰਬਕਾਲੀ ਸਮੂਹਿਕ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਬਿੰਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਸੰਵਾਦ, ਸਵੈ-ਸੰਤਾਪ, ਸਵੈ-ਕਟਾਖਸ਼, ਸਵੈ-ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਹੈ। ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ, ਇਕੱਲਾਪਨ, ਆਤਮ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ, ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਰਾਬਤਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਮਰਦ ਪ੍ਰਾਪਾਨ ਸੌਚ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ, ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ, ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਪ੍ਰੁਜੀਵਾਦੀ ਤੇ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਭਿੱਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਭਿੱਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ,

ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੱਗੀ ਨਿਰੰਤਰ ਦੌੜ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬੰਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਮਹਾਰੋਂ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ 'ਚ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਝ ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ, ਸੋਧਦਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਬੰਧਿਕ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਆਤਮ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਕੌਲ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲਤਾ ਮਿਟਾਉਣ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਸ਼ੇ 'ਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਣ, ਸਲਾਹੁਣ, ਵਡਿਆਉਣ ਅਤੇ ਨਿੰਦਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਨਿੰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਏਨੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਰਦੇ ਉਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿਕ ਉਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਮਿਅਕ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਉਚੇਰੇ ਅਤੇ ਸੁਚੇਰੇ ਸੁਹਜ ਸੰਤੁਲਨ ਵਜੋਂ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋੜੀਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰੇ। ਮੱਧ-ਕਾਲ ਤਕ ਸਾਹਿਤ/ਕਲਾ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਅਦਿੱਸ ਦੈਵੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਖਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ/ਕਲਾ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਜਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਕ ਅਸਾਧਾਰਨ, ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ, ਧੂਰੋ-ਵਰਸੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਿਥ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ। ਅਜੋਕੇ

ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਿਥ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਉਤਪਾਦਕ ਹੋਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਤਕ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਰਗ ਉਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਾਧੇਖ ਮੁੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਉਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਛੁਦਮੁਖਤਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਤੌਲ ਬਨਾਉਣ ਦੇ ਵੀ ਯਤਨ ਹੋਏ ਹਨ।

ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਗਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ ਅਨੁਭਵ ਸਾਰ ਨੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਰਨ ਵਧਦੀ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਗਰ, ਮਹਾਂਨਗਰ, ਅੰਤਰ-ਗ਼ਲਟਰੀ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ, ਆਧੁਨਿਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਹੋਣੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨੋ-ਗੁੰਝਲਾਂ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਮਝਣ ਵੱਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦਾ

ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਿਰਫ ਜਿਸਮ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੌਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਭੋਗਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਪੈਮਾਨਾ ਉਸ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇਕ ਧਿਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਔਰਤ ਦਮਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਰਦ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤਹਿਤ ਔਰਤ ਦੇ ਸੁੰਤਰ ਵਿਚਰਣ ਅਤੇ ਸੌਚਣ ਦੇ ਢੰਗ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਈ ਗਈ, ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਸੂਕਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੌਚ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਸੌਚ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੌਚਣ-ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਸੀਮਤ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੰਦਾ, ਸੁੱਖ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਮੱਧ-ਵਰਗ ਅਸੀਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਸੀਰ ਦਿਖਣ ਲਈ ਕੂਠ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ-ਵਰਗ ਦੇ ਇਸ ਮਹੱਟਾਧਾਰੀ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਭਾਵ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਸਤ-ਵਿਆਸਤਾ ਸਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਿੱਜੀ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਤਕ ਸਫਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਂਗ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤੀਆਂ

ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਲਾਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਣਭਿੰਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਾਵਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗੁਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮੌਜੂਦੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਭਾਵੁਕਤਾ ਸਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਦਾ ਮਨਰੋਥ ਕੇਵਲ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰੁਪਾਂਤਰਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਨੁਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿਥਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਸਰਬਹਾਰਾ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਮਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਪ੍ਰਤੂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਨਿਯਮ/ਤੱਤ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪ੍ਰਤੂ ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਬਨਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣੀ, ਪ੍ਰਚਾਰਮਈ ਅਤੇ ਨਾਹਰੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਦੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਬਕਾਵਟ ਤੋਂ ਉਦੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨਵੀਆਂ ਅਭਿਵਿਆਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਣਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਭਿਵਿਆਕਤੀ, ਸਮਸਤ ਅਨਿਆਏ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਮਨੋ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੌਢੀ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਰੋਧ ਚੌਂ ਉਤਪਨ੍ਨ ਹੋਣੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਭਿਵਿਆਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵੀ ਲਈ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸੰਕਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਹਾ-ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਮ ਮਾਨਵ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਰੋਸ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਕਲਾ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗੁਰਿਲਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਜ਼ਗੀਆ ਰੋਹ, ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੇਵਲ ਸਥਾਪਿਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਾਨਊਂਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਆਪਣਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਾਹਰੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਮਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ 'ਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਤਮਸ਼ਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿਹਨਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚਲੀ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਸਿਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਸਤਹੀ ਵਕਤੀ ਜਿਹੀ ਕਿਰਤ ਹੀ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ, ਫਿਰ ਉਹ 1967 ਈ. ਵਿੱਚ ਕੀਨੀਆ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ 1974 ਵਿੱਚ ਕੇਨੈਡਾ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸ ਗਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹ ਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਥੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮਾਜਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਉਹ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਜੱਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਸਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 1984 ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਸੱਖੀ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਿਬ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਣਹੋਣੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੁਖਾਂਤ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਰੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੋਵੇ, ਹਿੰਦੂ ਹੋਵੇ, ਮੁਸਲਿਮ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇਸਾਈ ਹੋਵੇ, ਨੇ ਲਗਭਗ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਹੰਦਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੀ ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਦੇਸ ਵਿਦੇਸ਼ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਸੀ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਮਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ, ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੋ ਖੁਸ਼ਗਾਲੀ ਆਈ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਹਿਜ਼ਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਕਾਰਨ ਖੜੋਤ ਆ ਗਈ। ਦਹਿਜ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਲਈ ਤਤਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸ਼ੱਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਗੰਵਿੰਦਰ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹਰ ਧਿਰ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਹਿਜ਼ਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਚਰਮਗਾ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਬੋਝ ਵੱਧ ਗਿਆ।

ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰਬਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਘਰਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤ੍ਯੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਮੌਹ ਪਿਆਰ ਬੈਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅਵਚੇਤਨ ਮਾਨਵੀ ਸੱਕੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਸ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬੰਧਨਕਾਰੀ ਚੌਖਟੇ ਨੂੰ ਤੌੜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਸਤ ਜਾਂ ਸੈਕਸ ਦੀ ਵਰਜਣਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ

ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬੱਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਅੰਤਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਕਾਰਨ ਦਮਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਵੱਸ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਲ-ਅੰਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਲਾ ਰੂਪ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਲਾ ਰੂਪ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਰਥਕਤਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਖਪਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਵਾਰਥ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਇਸ ਰਿਸਤਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੇਸਾਂ ਦੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੱਗੀ ਦੌੜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਖਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਾਨਵ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਗਾਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ, ਦੇਸਾਂ, ਵਾਦਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲੋਂ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਲਈ ਮਾਰੂ ਨਤੀਜਿਆਂ/ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ 'ਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਕਵੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭਾਂ 'ਚ ਸਮਝ ਕੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਜਕ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ

ਕਲਾਤਮਕ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਸਦਾਕਾਲੀ, ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਸੱਚ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੋਮਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ (ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ) ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਰਨ ਹੋਰਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਮੁਹਾੰਦਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਸੁਖਾਵੀਂ ਅਤੇ ਸੁਚੰਜੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿਹਨਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸੱਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਅਤੇ ਸੰਘਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਸਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵੂਕ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਬਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਇਦਰਿਆਵੀ-ਬਿਬਾਂ, (ਨਾਦ ਬਿਬ, ਗੰਧ ਬਿਬ, ਸੁਆਦ ਬਿਬ ਅਤੇ ਸਪਰਜ ਬਿਬ ਆਦਿ), ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਬਿਬਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ-ਬਿਬਾਂ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ-ਬਿਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਕੁਝ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਛੰਦ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗੀਤਕ-ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ/ਨਿੱਜ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਭਾਵੂਕਤਾ, ਸੰਜਮਤਾ ਅਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਦਾ ਪੱਛਮੀ, ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਸੰਖਿਅਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ-ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਆਪਣਾ ਕੇ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਦਾ ਸੂਖਮ ਯਤਨ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ :

- ਅਤਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : ਕਾਵਿ ਅਧਿਆਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਸੰਸਕਰਣ, 1990
- : ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੌਣ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1964
- : ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974
- : ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਮਾਰਚ 1984
- ਅਰਸੀ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1969
- : ਸਮੀਖਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1984
- : ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1995
- ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਜਲੰਧਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ

ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ
ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

(ਸੰਪਾ.)

ਆਹੁਜਾ ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰਿਤਮ

ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਸਮੀਰ, ਪਵਨ (ਡਾ.)

ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

: ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ, ਹਿਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਲਿਮਿਟਡ, ਜਲੰਧਰ, 1962

: ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਅਧਿਆਨ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1968

: ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਇਕ ਪਰਿਚਯ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969

: ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1987

: ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ, 1946

: ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ, ਸਿੱਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਲਿਮਿਟਡ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1956

: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1980

: ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮੀਖਿਆ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994

: ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1988

: ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1999

: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1997

: ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪੁਨਰ ਸੰਵਾਦ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1999

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਕਾਵਿ ਸਰੋਕਾਰ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007	ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਮੈਂ ਜੋ ਬੀਤ ਗਿਆ (ਚੋਣਵੀ ਕਵਿਤਾ), ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1989
—	: ਕਾਵਿ ਵਿਹਾਰ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007	ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਪਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982
ਸੁਰਿਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.)	: ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1990	—	: ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1983
—	: ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1993	ਕਾਂਗ, ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.)	: ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਸਾਰ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2000
ਸੇਖੋਂ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ	: ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1970	ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.)	: ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974
ਸੱਯਦ, ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ	: ਸੇਧਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਾਰਚ 1977	ਕੇਸਰ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਆਕੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1987
—	: ਸਾਰਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1985	ਕੇਸਰ, ਜਸਬੀਰ (ਸੰਪਾ.)	: ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ-I, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006
ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1970	—	: ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ-II, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006
—	: ਮੁੱਲ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1972	—	: ਖੋਜ-ਚਿੰਤਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006
—	: ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973	ਗੁਰਬਚਨ	: ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਰ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਮਿਤੀਹੀਣ
—	: ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 1973	ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ	: ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003
—	: ਪਾਰਗਾਮੀ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974	—	: ਉਤਰਾਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 2001
—	: ਰਚਨਾ ਸੰਰਚਨਾ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1977	ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ	: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007
—	: ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1979		

ਚੰਦਨ, ਸਵਰਨ	: ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1987	ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ	: ਸੁਗੰਧ ਸਮੀਰ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1959
ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ	: ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006	ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ	: ਪੱਛਮੀ ਸਮੀਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸੰਦਰਭ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1993
ਛਾਬੜਾ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.)	: ਨਵੀਨ ਕਵਿਤਾ, ਨਵੀਨ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 1964	—	: ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1999
ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ (ਡਾ.)	: ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਥੀਮ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਿੱਲੀ, 1998	ਭਾਟੀਆ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ	: ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ : ਸੰਬਾਦ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1999
—	: ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਲੋਕ ਨਾਲ ਸੰਬਾਦ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਿੱਲੀ, 2000	ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ (ਸੰਪਾ.)	: ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2008
ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2000	ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ	: ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਲਿਮਿਟਡ, ਜਲੰਧਰ, 1954
ਨੂਰ, ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	: ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਇਕੱਤੀ ਫਰਵਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1977	—	: ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ, ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਲਿਮਿਟਡ, ਜਲੰਧਰ, 1958
—	: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1991	ਮੋਹਨਜੀਤ ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.)	: ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2002
(ਸੰਪਾ.)	: ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 1998	ਮੱਲੀ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.)	: ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002
ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਬੋਧ, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1985	ਰਵੀ, ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986
ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.)	: ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੇਖ, ਅਤਰ ਚੰਦ ਕਪੂਰ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1952	ਰਵੀ, ਰਵਿੰਦਰ	: ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਛੂੰਘੇ, ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1961
ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1993	—	: ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿਚ ਚੌਰ, ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1963
ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ	: ਮਹਾਂ ਨਾਚ, ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1949	ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ / 249	248 / ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ / 249

ਰਵੀ, ਰਵਿੰਦਰ (ਸੰਪਾ.)	: ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਦਰਪਣ, ਹਜ਼ੂਰੀਆ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1964	ਰਵੀ, ਰਵਿੰਦਰ	: ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ (ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ), ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1990
ਰਵੀ, ਰਵਿੰਦਰ	: ਬਿਦੂ, ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਸਹਿਦੇਵ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1965	—	: ਗੰਢਾਂ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1993
—	: ਮੌਨ ਹਾਦਸੇ, ਰਾਜ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 1967	—	: ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ੍ਰੈ-ਜੀਵਨੀ, ਪੰਜਾਬ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1994
—	: ਦਿਲ ਟ੍ਰਾਂਸਪਲਾਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1969	—	: ਸ਼ਬਦੋਂ ਪਾਰ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1999
—	: ਸ਼ਹਿਰ ਜੰਗਲੀ ਹੈ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1970	—	: ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2003
—	: ਮੇਰੇ ਮੌਸਮ ਦੀ ਵਾਰੀ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1972	—	: ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ (ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ), ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2004
—	: ਜਲ ਭਰਮ ਜਲ, ਕੇ. ਲਾਲ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, 1978	—	: ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2007
—	: ਚਿੱਟੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ, ਕੇ. ਐਲ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, 1978	—	: ਐਟਸੈਟਰਾ-1, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008
—	: ਸੀਮਾ ਆਕਾਸ਼, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1980	—	: ਐਟਸੈਟਰਾ-2, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008
—	: ਸੀਸੇ ਤੇ ਦਸਤਕ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1983	—	: ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008
—	: ਆਪਣੇ ਖਿਲਾਫ਼, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1986	—	: ਐਟਸੈਟਰਾ-4, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012
—	: ਅਕੱਥ ਕਥਾ (ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ), ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1988	(ਸੰਪਾ.)	: ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1981
—	: ਵਣ ਵਾਣੀ (ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ), ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1988	—	: ਕਵਿਤਾ ਸਨਮੁੱਖ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2008
—	: ਸੂਰਜ ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1989	ਰਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ	: ਆਪੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪੁਨਰ ਚਿੰਤਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਰਹਿੰਦ, 1991

ਰਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ	: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2006	ਫਰਾਇਡ, ਸਿੰਗਮੰਡ	: ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਅਨੁ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਰਾਜਪਾਲ ਐਡ ਸਨੌਰ, ਦਿੱਲੀ, 2007
ਰਾਜਿੰਦਰ ਰਾਹੀ (ਸੰਪਾ.)	: ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ (ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਵਿ), ਲੋਕਰੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2004	ਮਿਸਰ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ	: ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਹਿਤਯ ਔਰ ਸਮਾਜ, ਪੀਪਲਜ਼ ਲਿਟਰੇਸੀ, ਦਿੱਲੀ, 1980
ਵਿਨੋਦ, ਟੀ.ਆਰ. (ਸੰਪਾ.)	: ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1978	ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ	: ਸੇਵਰਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕੇ ਤੱਤਵ, ਰਾਜਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1967
—	: ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1976		
ਯੋਗ ਰਾਜ (ਡਾ.)	: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਭਾਰਤੀ ਗਰੂਪ ਆਫ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1998		
ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ :			
ਸ਼ਰਮਾ, ਹਰਦਵਾਰੀ ਲਾਲ	: ਕਾਵਿ ਆਲੋਚਨਾ ਮੌਂ ਸੌਦਰਯ ਦਿਸ਼ਟੀ, ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਸਕਾਰ, ਦਿੱਲੀ, 1987	Attar Singh	: Tradition and Experiment in Modern Panjabi Poetry, Bawa Publishing House, Ferozepur, 1960
ਜੈਨ, ਨਿਰਮਲਾ	: ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਔਰ ਸੌਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਦਿੱਲੀ, 1958	Barabash, Yuri	: Secularization of Modern Punjabi Poetry, Punjab Parkashan, Chandigarh, 1988
ਨਗੋਂਦ੍ਰ (ਡਾ.)	: ਭਾਰਤੀਯ ਸੌਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਨਈਂ ਦਿੱਲੀ, 2005	Barthes, Roland	: Aesthetics and Poetics, Progress Publishers, Moscow, 1979
ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਘ	: ਇਤਿਹਾਸ ਔਰ ਆਲੋਚਨਾ, ਸਤ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਨਾਰਸ, 1956	Beaty and Matchett	: Elements of Semiology, Jonathon Cape, 1967
—	: ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਲੋਕ ਭਾਰਤੀਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1977	Bendetto, Croce	: Poetry From Statement to Meaning, Oxford University Press, London, 1965
—	: ਕਵਿਤਾ ਕੇ ਨਜੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ, ਰਾਜਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1980	Boutton, Marjorie	: My Philosophy, Essays on the Moral and Political Problems of our time, edt. R. K. Klibansky Collier Books, New Delhi, 1962
ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ	: ਸਾਹਿਤਯ ਔਰ ਸੌਦਰਯ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਵਨ, ਕੋਟਾ, 1960	Bowra, C.M	: The Anatomy of Poetry, Routledge and Kegan Paul Ltd., London, 1958
			: The Heritage of Symbolism, Mac Millan & Co., London, 1947

Borev, Yuri	: Aesthetics, Progress Publishers, Moscow, 1985	Mao Tse-Tung	: On Art and Literature, Forekin, Language Press, Peking, 1960
Butcher, S.H.	: Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art with a Critical Text and Translation of Poetics, Kalyani Publishers, Ludhiana, 1972	Marx, Karl & Engles	: On Literature and Art, Progress Publishers, Moscow, 1973
Carritt, E.F.	: The Theory of Beauty, The Methews & Co. Lmt., London, 1956	Plekhanov, Georg	: Selected Philosophical Works, (Vol.V) Progress Publishers, Moscow, 1981
Colderwood, J.L. (Ed.)	: Form of Poetry, Prentice Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey, 1968	Puran Singh	: The Spirit of oriental Poetry, Punjabi University, Patiala, 1969 (Second Edition)
Cox, C.B., and Dyson A.E.	: The Practical Criticism of Poetry, Edward Arnold Publishers, London, 1969	T.Z. Lavinel	: From Socrates to Sartre : The Philosophic Quest, Bantam Books, New York, 1984
Culler, Jonathan	: Structuralist Poetics, Routledge Kegan Paul Ltd., London, 1975	Trotsky, Leon	: Literature and Revolution, the University of Michigan Press, Ann Arbor Paper Backs 1984
Daiches, David	: Critical Approaches to Literature, Arient, Longmans, Calcutta, 1967	W. Hamilton Fyfe.	: Aristotle's Art of Poetry, Oxford University Press, London, 1967
Dewana, Mohan Singh (Dr.)	: A History of Punjabi Literature, Kashturi Lal Sons, Amritsar, 1956	Wellek, Rene & Warren	: Theory of Literature, Jonathan Cape, Austin, London, 1955
Eagleton Terry	: Criticism and Ideology, Verso-15, London, 1986	Zis, Avner	: Foundations of Marxist Aesthetics, Progess Publishers, Moscow, 1985
-----	: The Function of Criticism, Verso London, (ed.), 1987	ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ :	
-----	: Ideology, An Introduction, ABS Publishers, New Delhi, 2007	ਸੁਰਿਦਰ ਸਿੰਘ ਕੌਹਲੀ (ਸੰਪਾ.)	: ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972
Fast, Howard	: Literature and Reality, People's Publishing House, New Delhi, 1955	ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.)	: ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਕੋਸ਼, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ (ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ), 1988
Kristeva, Julia	: The Concept of Ideology, B.J. Publication, New Delhi, 1980		

ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (ਭਾਈ) : ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਨੈਸ਼ਨਲ
ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਐਡੀਸ਼ਨ 1998

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਸੰਪਾ.) : ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ,
ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ, 1989

ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਵਾਂ :

ਅਜੋਕੇ ਸਿਲਾਲੇਖ, (ਸੰਪਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ), ਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਬਹਾਦਰ ਨਗਰ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1996

ਆਰਸੀ (ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ) ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਅਗਸਤ 1974

ਆਲੋਚਨਾ (ਸੰਪਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ) ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ
1985

ਸਿਰਜਣਾ (ਸੰਪਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ) ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 15 ਫਰਵਰੀ, 1992

ਖੋਜ-ਦਰਪਣ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੁਲਾਈ 1978
ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ 1989

ਖੋਜ-ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਅੰਕ 22,
ਸਤੰਬਰ 1983

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ :

Cuddon, J.A., A Dictionary of Literary Terms, Doubleday
Company, New York, 1977

Encyclopaedia Britannica, Vol IX, A Dictionary of Arts, Sciences
and General information, New York, E.B.Co., 1914

